

De Stijkelgroep en de Herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog

De Stijkelgroep en de herdenkingscultuur na de Tweede Wereldoorlog

Karen Zwart
Meerkoeteiland 13
2251 WV Voorschoten
tel: 071 5616696
kzwart@hotmail.com
collegekr. : 0001252

Scriptie
Geschiedenis
Universiteit Leiden

1 juni 2006

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	4
Hoofdstuk 1: Arrestatie en berechting van de Stijklgroep	7
Hoofdstuk 2: Repatriëring van Nederlanders tijdens en na de Tweede Wereldoorlog	15
Hoofdstuk 3: De inzet van de heer Wagenaar voor de slachtoffers binnen de Stijklgroep	25
Hoofdstuk 4: Herdenken in Nederland	45
Conclusie	64
Archieflijst	67
Literatuurlijst	69

INLEIDING

Herdenken is populair. Tegenwoordig wordt van alles herdacht. Voorbeelden hiervan zijn de Amsterdam Arena herdenking voor Andre Hazes en het bestaan van een jaarlijkse nationale verkeersslachtofferherdenkingsdag. Maar herdenken is niets nieuws. In 1863 werd in Den Haag begonnen aan de bouw van het Plein 1813 monument en in 1929 werden er verschillende redes uitgesproken ter ere van een herdenking aan de sluiting van de Unie van Utrecht. Het is niet verwonderlijk gezien deze menselijke drang naar herdenken dat er na de Tweede Wereldoorlog ook naar verschillende manieren werd gezocht om de afgelopen jaren te herdenken. Deze herdenkingsdrang werd door de regering in de gaten gehouden en waar nodig bijgestuurd. Voor de regering was het van belang dat de juiste elementen gebruikt werden om in het collectieve geheugen de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog te vormen. Over het algemeen was er direct na de oorlog voornamelijk aandacht voor ‘het verzet’. Aandacht voor individuen was er nauwelijks. De nadruk werd gelegd op het nationale beeld. Bij Bloemendaal en Loenen zijn erevelden ingericht voor vele gevallen verzetshelden. De Stijklgroep daarentegen kreeg niet alleen een eigen eregraf maar ook nog een grootse eredienst en trok een rouwstoet van honderden door de straten van Den Haag in 1947.

In hoeverre is de ‘aandacht’ die de Stijklgroep ten deel is gevallen, direct na de oorlog, uitzonderlijk te noemen binnen de toenmalige herdenkingscultuur?

Er zijn verschillende zaken bijzonder aan de Stijklgroep: de veroordeling in Berlijn, de vroege repatriëring van hun stoffelijke overschotten, de herdenkingsdienst in Den Haag en hun eigen eregraf, dat nog steeds beheerd wordt door de Stichting Eregraf Stijklgroep, bestaande uit directe nabestaanden van de overleden Stijklgroep leden.

Op 4 juni 1943 werden in de Berlijnse voorstad Tegel op een bosrijke schietbaan, tussen acht en tien uur ’s ochtends, Twee-en-dertig Nederlandse mannen van de Stijklgroep gefusilleerd. Wat bewoog de Duitse bezetter om deze verschillende mensen op te pakken en ze als een groep te beschouwen?

Het begon allemaal begin april 1941 toen er in heel Nederland verschillende arrestaties door de Duitse bezetter plaats vonden. In totaal werden ca. honderdvijftig personen gearresteerd, hiervan zijn er zevenenveertig mensen gevangen gezet in de

strafgevangenis in Scheveningen, beter bekend als het ‘Oranjehotel’.¹ De directe aanleiding voor de arrestaties was een poging van een viertal mannen om naar Engeland over te steken. De actie was door twee Nederlandse agenten van de Duitse Sicherheitspolizei verraden, waarna de arrestaties volgden. De Sicherheitspolizei kwam, aan de hand van huiszoekingen, op het spoor van allerlei mensen die zich (zijdelings) bezig hielden met spionage of verzet. Later zou deze groep bekend worden als een der eerste van het verzet: de Stijkelgroep. Twee-en-dertig van hen werden gefusilleerd, elf lieten op andere wijze het leven en vier keerden na de oorlog terug naar Nederland.

Ongeveer een jaar vóór de officiële door de regering betaalde transporten werden de lichamen van de gefusilleerde Stijkelgroep leden per bijzonder transport naar Nederland gerepatriëerd. Dat het repatriëren van de stoffelijke overschotten van in het buitenland overleden Nederlanders een overheidstaak zou worden, stond na de oorlog niet direct vast. Vooral ten aanzien van de, in het Duitse rijk omgekomen Nederlanders, stelde de regering zich aanvankelijk afhoudend op. De problematiek en politiek rondom de repatriëring van zowel levende als overledene Nederlanders heeft lange tijd tot een impasse geleid met alle gevolgen van dien. Toch zou de regering haar medewerking verlenen zowel in financiële als in materiële zin om de Stijkelgroep op te sporen en te repatriëren.

Na de oorlog is er veel in het werk gesteld om de lichamen van de Stijkelgroep leden te vinden en later te repatriëren. De aansporingen voor deze inspanningen kwamen van de nabestaanden van de overleden Stijkelgroep leden. Aanvoerder hiervan was de heer Wagenaar, wiens zoon één van de twee-en-dertig gefusilleerden was. De heer Wagenaar heeft een grote rol gespeeld bij de repatriëring van de Stijkelgroep, het organiseren van de eredienst en het inrichten van het eregraf.

Na aankomst in Nederland werd de Stijkelgroep herdacht met een grote publieke eredienst in de Jacobs kerk, in Den Haag, om vervolgens ter aarde te worden besteld in een eregraf in de zelfde gemeente. De gemeente Den Haag heeft door het beschikbaar stellen van de grond voor het eregraf en een financiële ondersteuning het mogelijk gemaakt dat de Stijkelgroep een permanente plek kreeg binnen de gemeente.

¹ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, IV, mei '40-maart '41, (Den Haag 1972) 653.

Nog ieder jaar wordt er door de Stichting Eregraf Stijkelgroep een herdenking gehouden bij het eregraf op 4 mei. Het eregraf is een blijvende herinnering aan de Stijkelgroep geworden.

Arrestatie en berechting van de Stijkelgroep

Het is niet geheel correct om de zevenenveertig, in Duitsland veroordeelde mensen, aan te duiden onder één naam: de Stijkelgroep. Dit is een verzamelnaam voor een aantal kleine verzetsgroepjes die tijdens de Duitse bezetting afzonderlijk opereerden.

De groep bestond uit een zeer gemengd gezelschap. Een paar jonge beroepsofficieren en studenten maar ook een aantal vijftigers met verantwoordelijke functies, tot die van generaal-majoor toe. Beroepsvissers, politieagenten en directeurs.

Johan Aalderik Stijkel (1911-1943) werd door de Duitsers beschouwd als leider van de groep en is zo doende ook de naamgever van de groep geworden. Han Stijkel had een betrekkelijk kleine kern van vertrouwelingen opgebouwd in zijn woonplaats Den Haag, waarvan men ongeveer vijftien, van de in Berlijn veroordeelden, mag rekenen. Een vijftal anderen werd veroordeeld wegens de hulp die zij Stijkel hebben geboden voor een poging om een oversteek naar Engeland te maken. De overige ruim twintig naar Berlijn vervoerden werkten – voor een belangrijk deel in de Zaanstreek – binnen de groep Westerveld. Die groep was de eerste, die zich Orde-Dienst noemde en later een van de grote verzetsorganisaties zou worden.² Begin 1941 had deze ‘OD’ al een aanzienlijk aantal medewerkers, grotendeels oud-militairen.

Er waren contacten tussen de groep rond Stijkel en het Zaans-Amsterdamse deel van de OD van Westerveld geweest, er is onder andere spionagemateriaal uitgewisseld, omdat beide groepen wegen zochten om het materiaal naar Engeland te krijgen. Waaruit het materiaal precies zou hebben bestaan is niet duidelijk, maar waarschijnlijk ging het om tekeningen van bouwwerken langs de kust, bouwtekeningen uit de Fokker fabriek (waar een van de veroordeelden werkte) en de locatie en aantallen van in Nederland gestationeerde Duitse troepen.

Die contacten en het feit, dat de groepen in één operatie door de Sicherheitspolitzei werden opgerold, hebben de Duitse justitie er vermoedelijk toe gebracht ze bij elkaar te houden.

Han Stijkel was een jonge academicus uit Den Haag, pas afgestudeerd in Engels. Zijn ideeën liepen voor een belangrijk deel parallel met die van de OD: in alle grotere

² A.J. van der Leeuw, 4 juni 1943-4 juni 1993 (ongepubliceerd artikel van 11 mei 1993) archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep.

gemeenten zou een kern van vooraanstaande patriotten gevormd worden die het vertrouwen van de burgerij genoten en zodra de Duitsers zouden zijn vertrokken het bestuur in handen zouden nemen, om een bloedvergieten (zoals tijdens 'bijltesdag') te voorkomen door NSB'ers te arresteren en een mogelijke communistische staatsgreep te verhinderen. Tot het zover was, zou de organisatie zich gaan bezighouden met het verzamelen van belangrijke gegevens voor de geallieerden, onder andere: kaarten van Duitse stellingen, vliegvelden en batterijen en gegevens over productie in de vliegtuigindustrie en scheepswerven. Deze gegevens werden van belang geacht voor de geallieerden met betrekking tot een mogelijke inval in Nederland.

Tijdens een poging van Han Stijkel en zijn goede vriend en vertrouweling Gude, om met de viskotter Katwijk 133, vanuit Scheveningen naar Engeland (half april 1941) te gaan met een koffer vol spionagemateriaal, werden zij opgepakt door de Sicherheitspolitzei. Terwijl ze de haven uit voeren, zagen ze Duitse schepen de havenmond binnen varen. Ze probeerden nog terug te varen maar dit was tevergeefs, de Duitsers stonden al op de kade om ze op te wachten. De koffer met het belastende materiaal kon nog net op tijd overboord (of verbrand, dat is niet zeker) gezet worden. Later zou blijken dat twee Nederlandse agenten van de SD (Sicherheidsdienst) het vertrouwen hadden gewonnen van enkele medewerkers van Stijkel en zo op de hoogte waren gekomen van diens vertrek naar Engeland. De taak van de twee agenten bij de SD was het opsporen van Nederlanders die joden wilden oplichten met een aanbod van papieren om Nederland te verlaten. Een van de mannen deed zich voor, als een in gevaar verkerende halfjood, die het land wilde verlaten en daar ook geld voor over had. Via een oude school vriend van een van de mannen zijn zij in contact gekomen met een van Stijkel's medewerkers.

Nog die zelfde nacht in april vond er een golf van arrestaties plaats in Den Haag. Daarna zouden de Duitsers zeer langzaam en voorzichtig te werk gaan en arresteerden meer en meer mensen.³ In totaal werden er ca. honderd-vijftig personen gearresteerd.⁴ Van deze grote groep gearresteerden zouden zevenenveertig mannen en vrouwen bijna een jaar lang gevangen gezet worden in de straf gevangenis in Scheveningen, van begin april 1941 tot 26 maart 1942. Deze zevenenveertig mannen

³ *Haagsche courant*, april-mei 1948.

⁴ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog IV, juli '42-mei '43*, tweede helft ('s Gravenhage 1975) 653.

en vrouwen vormden de uiteindelijke Stijklgroep, zoals die door de huidige stichting nabestaanden van de Stijklgroep wordt aangehouden.

Op 26 maart 1942, werd de groep gevangenen overgebracht naar Berlijn, voor berechting. Na aankomst in Berlijn werden de drie-en-veertig mannen van de groep opgesloten in de Kriegswehrmachtgefängnis aan de Lehrtestrasse 3, in het centrum van de stad. De vier vrouwen uit het gezelschap kwamen in de gevangenis Charlottenburg terecht. Het leven in de Berlijnse gevangenissen was erger en harder dan in Scheveningen, maar ook hier werd alles geprobeerd om de onderlinge band te handhaven. Het zou vier maanden duren voordat het proces, gehouden door het Reichskriegsgericht zou beginnen.

Het Reichskriegsgericht was de hoogste militaire rechtbank van Duitsland. Het bestond uit vijf hoge militairen (onder wie twee juristen) die vooral belangrijke zaken met betrekking tot hoogverraad, landverraad en sabotage behandelden.⁵ In eerste instantie zou de groep berecht worden door het ‘Gericht des Marinebefehlhabers’ in der Niederlanden.⁶ Waarom daar van af werd gezien en gekozen is voor een berecht in Duitsland, is onduidelijk.

Er berusten wel verschillende visies op de afwijking in berechting. Volgens dr. L. de Jong in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VIII*, was het: ‘met veel moeite is in Nederland bereikt dat de leden van deze begin ’41 opgerolde spionage groep niet door een in bezet Nederland gevestigde Duitse militaire rechtbank berecht zou worden. Zo werd tijd gewonnen (‘ de oorlog is misschien over drie maanden afgelopen’).⁷

W.A. Brug, schrijver van een artikelenreeks over de Stijklgroep voor het maandblad Documentatie 40/45, heeft het idee dat de Duitser bijna vrijwel willekeurig een aantal voor spionage gearresteerden in een proces hebben samengevoegd. Met de bedoeling er een groot proces van te maken en het een waarschuwing te laten zijn voor al diegenen die van plan zouden zijn zich tegen de bezetter te verzetten.⁸

⁵ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VIII, Gevangenen en gedeporteerden*, eerste helft (’s-Gravenhage 1978) 305.

⁶ Brief Mr. Th. Bakker aan ‘die Gnadenabteilung des Führers’ in Berlijn, 17 november 1942. Nationaal archief (NA), Ministeries AOK en AZ, Kabinet van de Minister-president (1940) 1942-1969 (1975) 2.03.02 inv. nr. 1363.

⁷ L. de Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 305.

⁸ W. A. Brug, ‘De Stijklgroep’ in: *Maandorgaan van de documentatiegroep ’40-’45* nr. 125-nr. 129 (Den Haag 1975) 2790.

Merkwaardig vindt hij daarbij, dat het proces en de veroordeling, in het geheel niet door de Duitsers zijn bekend gemaakt. Wel drongen de geruchten via familieleden en kennissen, tot een beperkte kring door. Na het ten uitvoer brengen van het vonnis is er wel in de illegale pers over geschreven (Het Parool), en ook verschenen er min of meer vage berichten in enkele bladen van de vrije wereld (Knickerbocker Weekly, 10-01-1944), maar dat de Duitsers het proces gebruikt hebben als een waarschuwing voor anderen, kan niet met de stukken bewezen worden.⁹

Volgens dr. A.J. van der Leeuw (van 1948 tot 1981 wetenschappelijk medewerker van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie) is het vrij uitzonderlijk dat de Stijklgroep door het hoogste militaire gerechtshof in Duitsland, het Reichskriegsgericht, is veroordeeld. Waarschijnlijk houdt dit verband met de aanklacht van spionage, dat hen ten laste werd gelegd. Ook meent hij dat het Reichskriegsgericht, uit elk bezet land, een aantal zaken zou behandelen om zo voorbeelden te stellen voor de militaire rechtbanken, die in die landen zelf opereerden.¹⁰

Het proces vond plaats op 1 september 1942. De aanklachten tegen de leden van de groep waren; Spionage, Feindbegünstigung und Wortbruchs.

Er werden vijf processen gevoerd en de leden van de Stijklgroep waren over deze vijf processen verdeeld, maar bij de uitspraak nam men toch weer alle verdachten bij elkaar en werden de verdachten, als behorende tot één en dezelfde groep, beschouwd. Het proces zelf was een grote komedie waar bij de afloop al vast stond, volgens een van overlevenden van de groep, Mevr. Lotgering-Hillebrand.¹¹ De rechters waren niet erg geïnteresseerd in de verhandeling in de rechtszaal. Een van de heren was zo doof, dat hij niets verstond van wat er werd gezegd, een ander deed tijdens het proces zijn privé- correspondentie af en een derde zat met een verveeld gezicht zijn nagels schoon te maken.

De aanklager eiste tegen de meeste leden van de Stijklgroep de hoogste strafmaat: de dood. De toegewezen Duitse advocaten van de Stijklgroep hadden hun cliënten gerustgesteld, “Maakt U maar niet ongerust. Het is wel gevraagd, maar U krijgt die

⁹ Ibidem.

¹⁰ A.J. van der Leeuw, 4 juni 1943-4 juni 1993.

¹¹ Verslag interview Mevr. Lotgering-Hillebrand, Niod 1946, Niod doc II 795 Stijkl-proces.

straf stellig niet. Dat kan gewoon niet.”¹² Daarom kwam de veroordeling toch als een verassing. Van de 45 verdachten werden er 40 ter dood veroordeeld en vijf tot Zuchthaus-straffen tussen drie en acht jaar.¹³ Van twee leden van de Stijklgroep (N. Wagenaar en J. Renkema) zijn de vonnissen niet terug gevonden. Wel is bekend dat zij beiden veroordeeld waren tot tuchthuisstraffen.

Nadat de groep naar Berlijn was gebracht, werden de groepsleden tot Nacht und Nebel Häftlingen verklaard, hetgeen betekent, dat zij volgens een bevel van Himmler in nacht en nevel moesten verdwijnen. Zij mochten geen bezoek ontvangen en geen contact hebben met de buitenwereld. De families van de gevangenen waren in het ongewis van hetgeen zich in Berlijn afspeelde. De Nederlandse advocaten die zij hadden ingehuurd voor de verdediging van hun geliefden, reisden af naar Berlijn om informatie in te winnen en de daar aangestelde Duitse advocaten te adviseren in de zaak. Alle Duitse advocaten hadden van te voren het proces een geheimhoudingsverklaring moeten tekenen en beloven niets over de zaak los te laten, in het kader van het Nacht und Nebel bevel. Een van de Duitse advocaten die deze verklaring schond, was mr. Günter Rohrscheid.¹⁴ Deze had contact opgenomen met mr. Bakker, de Nederlandse advocaat van de heer Honig, een van de leden van de Stijklgroep, uit Koog aan de Zaan. Rohrscheid lichtte mr. Bakker in over: waar de Stijklgroep leden zich bevonden en in de straf die hen boven het hoofd hing. Mr. Bakker haastte zich naar Berlijn en zocht daar contact met de heer Millenaar.

De heer Millenaar was voor het uitbreken van de oorlog assistent-landbouwwattaché van het Nederlandse gezantschap in Berlijn. In november 1939 had minister van Buitenlandse Zaken, van Kleffens, de Zweedse regering verzocht om in geval van oorlog de Nederlandse belangen te behartigen. De Zweedse regering stemde hiermee in en toen de Nederlandse gezant in de begindagen van de oorlog Berlijn verliet, vroeg hij de heer Millenaar te blijven en de Zweden bij te staan in hun taak.¹⁵

Deze taak heeft de heer Millenaar goed opgevat en hij zou zich gedurende de gehele oorlog inzetten voor Nederlandse gevangenen, dwangarbeiders en geïnterneerden in Duitsland.

¹² Ibidem.

¹³ Reichskriegsgericht proces stukken van het Stijklproces, gevonden in 1992 in het kasteel Zasmuki in Tjechië door medewerkers van het Niod, archief van de Stichting Eregraf Stijklgroep.

¹⁴ Ongepubliceerde memoires van Adrianus Millenaar p. 45. Niod Doc I personen, Adrianus Millenaar.

¹⁵ R.E. Ditzhuyzen (red.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse zaken* (Den Haag 1998) 131.

Toen mr. Bakker aan de heer Millenaar de stand van zaken uitlegde, besloten zij een ‘Austauschverfahren’ (ruil-procedure) in gang te zetten. Dit hield in de Duitsers te vragen, of zij bereid waren de leden van de Stijkelgroep de vrijheid te hergeven of voor de zwaarste straffen te vrijwaren, indien de Nederlandse regering in Londen van de Engelse en Amerikanen zou weten gedaan te krijgen, dat een gelijk aantal Duitsers een overeenkomstige vermindering van hun straf zou worden verleend.¹⁶ De Zweedse gezant stemde toe met dit plan en er werd een nota met dit voorstel gestuurd naar het Auswärtige Amt: het Duitse Ministerie van Buitenlandse Zaken. Daar verklaarde men, in principe bereid te zijn, het voorstel te aanvaarden en men vroeg om een lijst met namen en gegevens van Duitsers, in Engels of Amerikaans gevangenschap, die in aanmerking kwamen voor de ruil.

De Nederlandse regering in Londen werd op de hoogte gesteld van het voorstel en verzocht haar ambassadeur in Londen en Washington, na te gaan of de Engelse en Amerikaanse regering, Duitse ‘ruilobjecten’ in gevangenschap had. De regering kreeg bericht: ‘dat men geen personen had kunnen vinden, die voor het door ons gestelde doel in aanmerking zouden kunnen komen.’¹⁷ In Berlijn besloten de heer Millenaar en zijn Zweedse chef, graaf Rosen om dit gegeven niet door te geven aan het Auswärtige Amt, tot dat dit Amt ernaar rappelleerde. De hoop was dat de Duitsers snel gedwongen zouden worden te capituleren: elke maand uitstel zou de kans vergroten dat de oorlog zou eindigen vóórdat er een vonnis geveld zou worden. Niet lang hierna, begin mei ’43, liet het Auswärtige Amt weten, binnen tien dagen antwoord te verwachten over het ruilvoorstel.

In de hoop dat de Engelsen, of de Amerikanen ondertussen wel ter dood veroordeelde Duitsers hadden om te ruilen, of anders de Nederlandse, Engelse en Amerikaanse regeringen bereid zouden zijn, om een gefingeerde lijst met ruil objecten op te stellen, vertrok mr. Bakker via Berlijn naar Stockholm. Er waren geen nieuwe Duitse delinquenten, die voor strafvermindering of uitwisseling, in aanmerking kwamen en in Londen vond men een gefingeerde lijst volstrekt ondoeltreffend en veel te gevaarlijk. Als de Duitsers het bedrog zouden doorzien zouden er zeker represailles genomen worden op Nederlanders. De mogelijkheid dat de Engelsen en de Amerikanen bereid zouden zijn enige Duitse gevangenen quasi ter dood te

¹⁶ Memoires Adrianus Millenaar p. 46. Niod Doc I personen Adrianus Millenaar.

¹⁷ Brief aan minister voor oorlog van de minister belast met de waarneming van het departement van buitenlandsche zaken, 5 juni 1943. NA 2.03.01 inv. nr. 1363.

veroordelen, moest volgens de Nederlandse regering in Londen a-priori als uitgesloten worden geacht.¹⁸ De Nederlandse gezantschapsraadgezant in Zweden, bracht de Nederlandse regering in Londen ook nog ter herinnering: ‘het geval van den Luitenant ter Zee 2de klasse van Hamel, waar aan de Duitse regeering de namen zijn genoemd van krijgsgevangen Duitse Officieren die de Nederlandsche Regeering voor uitwisseling in aanmerking bracht; na mededeeling van deze namen werd niets meer van de Duitse autoriteiten terzake vernomen, tot aan het bericht van de terechtstelling van Luitenant van Hamel.’¹⁹ Vermoed werd, dat het de Duitse regering te doen was, om die lijst met namen van Duitse gevangenen in geallieerde landen en niet om een ruil of strafvermindering van gevangenen. Het zou namelijk zeer nuttig kunnen zijn voor de Duitsers als zij wisten of, en zo ja welke, Duitse spionnen in geallieerde gevangenschappen vast zaten.

Het ‘Austauschverfahren’ ging niet door en het pleit van de Stijklgroep was beslecht. Als laatste redmiddel is er nog een geldbedrag van drie miljoen Zwitserse Franken geboden voor de vrijlating van één van de ter dood veroordeelden.²⁰

Uiteindelijk zijn 32 mannen, in de ochtend van 4 juni ’43 op het executieterrein van de gevangenis Berlijn-Tegel, terechtgesteld. Acht mensen hadden gratie gekregen, hun doodsvonnis werd omgezet tot een levenslange tuchthuisstraf en één van de ter dood veroordeelden was inmiddels een ‘natuurlijke’ dood gestorven. Direct na het uitspreken van het vonnis, heeft het merendeel van de Stijklgroep leden, gratie gevraagd. Mr. Bakker schreef een brief aan het Gnadenabteilung des Führers, in de hoop de verzoeken kracht bij te zetten. In deze brief hield hij een betoog over de verschillende definities van spionage in het Nederlandse en Duitse recht. Door een verschil in definitie, zouden de veroordeelden geen weet hebben gehad van het plegen van mogelijk strafbare feiten en dus niet te vervolgen zijn. Op de dag van de fusillade, kregen acht gevangenen te horen dat zij gratie hadden gekregen. De enige mannelijke overlevende van de Stijklgroep: ir. H. Glazenburg, zei hier na de oorlog het volgende over; ‘Ik was verontwaardigd, dat ik tezamen niet met mijn vrienden zou mogen sterven. Ik hoorde toch bij hen!’²¹

¹⁸ Memoires Adrianus Millenaar p. 50. Niod Doc I personen Adrianus Millenaar.

¹⁹ Brief aan Minister van Buitenlandse Zaken, Mr. E.N. van Kleffens aan L.P.J. de Decker, tijdelijk zaakgelastigde gezantschapsraad-gezant in Stockholm Zweden, 17 maart 1943. NA 2.03.01 inv. nr. 1363.

²⁰ Harald Poelchau en Alexander Stenbock-Fermor, *Die letzten Stunden: Erinnerungen eines Gefängnisfarrers* (Berlijn 1949) 39. Vermoedelijk ging het hier om dhr. Honig.

²¹ W.A. Brug, ‘De Stijklgroep’ in: *Maandblad van de documentatiegroep* ’40-’45 2951.

Tijdens de autorit naar het executieterrein toe zongen de twee-en-dertig mannen het Wilhelmus.²² Om vijf over acht 's ochtends viel drs. J.A. Stijkel als eerste van de groep en om tien uur achtentwintig als laatste Mr. M Hes. Eén voor één werden zij gefusilleerd, met tussenpozen van ongeveer vijf minuten. Na de fusillade werden de lichamen naar een pas gegraven graf gebracht in Döberwitz, waarin zich al de lichamen van twee gestorven Belgen bevonden. Daar werden de eerste lichamen nog naast elkaar gelegd en later, bij gebrek aan ruimte, op elkaar gestapeld.²³

De gevangenis predikant dhr. Poelchau, die de Stijkelgroep wekelijks had bezocht in de gevangenis in Berlijn tijdens hun verblijf daar, schreef na de oorlog een boek over zijn werk tijdens de oorlog. Hij schrijft over de laatste dienst die hij voor de Stijkelgroep verzorgde: “Waarachtig deze mensen waren in dit ogenblik al gestorven. Zij hadden het ergste van het sterven al achter de rug, het afscheid nemen van deze wereld en hun geliefden van wie ze bijna allen portretten op hun tafeltje hadden staan.”²⁴ Na de oorlog zijn de twee agenten van de Sicherheitsdienst berecht voor het verraad van de Stijkelgroep. De vishandelaar W. S. van Dam uit Den Haag, die zich in het begin van de bezetting vrijwillig bij de SD had aangemeld en J. van Wezel een collega van hem. Tegen beide was de doodstraf geëist en is de straf 20 jaar gevangenis geworden, met aftrek van voorarrest.

²² Harald Poelchau, ‘Frienden’, *Aantreden* juni (1969).

²³ Verlag van de opgraving van de lichamen van de Stijkelgroep door Dr. W.F.K. Verhoeff, leider van het Nederlandse Rode Kruis te Berlijn, 2 juni 1947. NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

²⁴ Poelchau, ‘Frienden’.

Repatriëring van Nederlanders tijdens en na de oorlog

In 1942 begon de Nederlandse regering in Londen zich steeds grotere zorgen te maken over het lot van tienduizenden weggevoerde landgenoten. Deze zorgen waren verwoord in een concept besluit van het ministerie van Sociale Zaken, getiteld: 'De terugkeer van Nederlandsche werkkrachten naar Nederland' van oktober 1942.²⁵ Zoals de titel van het besluit al aangeeft, ging het alleen om de repatriëring van tewerkgestelden. De politieke gevangenen en gedeporteerden werden in het stuk niet genoemd. Voordat er nagedacht werd over het mogelijk repatriëren van de stoffelijke overschotten, van in het buitenland omgekomen Nederlanders, was het probleem van de levende, in het buitenland verblijvende Nederlanders aan de orde.

In het begin van 1943 kwam het ministerie van Sociale Zaken in Londen in het bezit van een 'Maandschrift' van het Centraal Bureau voor de Statistiek van augustus-september 1942. Daar uit kon worden afgelezen dat inmiddels 222.723 Nederlanders waren tewerkgesteld in Duitsland, en 36.746 in Frankrijk.²⁶ Men vreesde dat een plotselinge terugkeer van een grote groep merendeels jonge mannen naar Nederland de arbeidsmarkt volledig zou ontwrichten. Deze gegevens zouden de directe aanleiding geven voor het instellen van een interdepartementale commissie.

Bij beschikking van de Minister van Sociale Zaken Dr. J. van den Tempel op 1 mei 1943 werd in Londen deze commissie ingesteld, met de opdracht de repatriëring van in het buitenland (Duitsland en andere landen) verblijvende Nederlanders, voor te bereiden, in overleg zoveel mogelijk met de, op dit terrein werkzame internationale instanties, en de bemoeiingen dienaangaande, van de Nederlandse Departementen van Algemeen Bestuur te coördineren. De Commissie kwam onderleiding te staan van prof. ir. E.R. Hondelink, voorheen hoogleraar in Delft. De minister van Sociale Zaken van den Tempel heeft een duidelijke stempel op de conclusies van de commissie gedrukt. Hij was het niet eens met de aanbeveling van de commissie om een militaire repatriëringorganisatie op te zetten, die in het kielzog van de geallieerde legers werkzaam zou zijn. Onder ministeriële druk wijzigde de commissie haar conclusie en in het tussentijdse rapport van 27 augustus 1943 beval de commissie juist een civiele

²⁵ Conny Kristel (red.), *Binnenkamers, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, besluitvorming* (Amsterdam 2002) 23.

²⁶ Kristel, *Binnenkamers*, 28.

organisatie aan, onder leiding van een regeringscommissaris.²⁷ Deze regeringscommissaris zou handelen onder de verantwoordelijkheid van de minister van Sociale Zaken. Wel stond er in het rapport te lezen ‘dat zich praktische omstandigheden kunnen voordoen, welke het noodig kunnen maken het op te bouwen apparaat – eventueel tijdelijk – een militaire karakter te geven’.²⁸ De reden voor de inmenging van Minister van den Tempel was, dat deze niet tevreden was over de marginale positie van zijn ministerie binnen het oorlogskabinet. Het naar zich toe trekken van de repatriëring diende een politiek doel. Het was een middel om de sociale problematiek, de sociale democratie en zijn ministerie een groter gewicht te geven in Londen en het was bovendien een middel om een bijdrage te leveren aan de naoorlogse ordening van de Nederlandse samenleving.²⁹ In het rapport van de commissie Hondelink werd aanbevolen dat de terugvoer van Nederlandse “displaced persons”(D. P.’s) zou geschieden door een Nederlandse organisatie. Deze richtlijn werd in het koninklijk besluit van 13 september 1944, SB. No. E 81 en vanaf toen zou het terugbrengen van onderdanen naar Nederland de taak van de regeringscommissie zijn. Het repatriëren van Nederlanders zou door een kleine organisatie, worden overzien. Veertig Nederlandse repatriëringofficieren zouden op zogenaamde transportconcentratiepunten, buiten Nederland, de repatrianten verzamelen, voorzien van levensmiddelen en de transporten organiseren. Zowel de levensmiddelen, als het vervoer, zou afkomstig zijn van hulp van buitenaf, internationale hulp organisaties, of de geallieerden. In augustus 1943 maakte de commissie Hondelink het Bureau Militaire Gezag (BMG) attent op het repatriëringprobleem. De taak van deze instantie was het voorbereiden van een militair bestuur in Nederland. Tijdens de te verwachte militaire fase van de bevrijding van Nederland zou deze de orde handhaven. Men was bang, dat bij het ontbreken van een soort gelijke organisatie, Nederland bestuurd zou worden door een geallieerd bestuursapparaat en de Nederlandse regering in Londen buitenspel zou komen te staan.³⁰ Het BMG stond onderleiding van majoor H.J. Kruls en viel onder de verantwoording van het Ministerie van Oorlog. De commissie Hondelink zag voor het BMG een taak gelegd in het vervoeren en verwerken van Nederlandse repatrianten, als deze de Nederlandse grens bereikt hadden. Het BMG

²⁷ M. Bossebroek, *De meelstreep, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001) 78.

²⁸ Bossebroek, *De meelstreep*, 29.

²⁹ Kristel, *Binnenkamers*, 24.

³⁰ Kristel, *Binnenkamers*, 30.

stelde een repatriëringcoördinator aan; J,H de Boer. Op 23 december 1943 werd er een vergadering belegd waarbij de Boer de taken van de repatriëringafdeling van het Militair Gezag, zijns inziens, uiteenzette. Deze zou zich vooral richten op de ongeorganiseerde repatrianten, de mensen die op eigen gelegenheid terug naar Nederland komen. Volgens zijn schatting zou het om minimaal 200.000 tot maximaal 700.000 mensen gaan. Deze stroom mensen zou in Nederland moeten worden opgevangen in kleine centra en na registratie en medische keuring verder worden geleid naar woonplaats, ziekenhuis of quarantainekamp. De georganiseerde repatrianten zouden in aparte ontvangcentra worden opgevangen.³¹

Bij koninklijk besluit van 8 oktober 1943 werd G. F. Ferwerda, directeur van de Nederlandse scheepvaart- en handelscommissie, later werkzaam bij het Militair Gezag, per 15 oktober 1943 benoemt als regeringscommissaris voor repatriëring. Hij werd belast met de repatriëring van Nederlandse onderdanen uit alle landen van Europa en met het treffen van maatregelen daartoe, van voorbereidende en uitvoerende aard. De plannen die Ferwerda maakte voor de repatriëring weken op een paar belangrijke punten af van de aanbevelingen van de Commissie Hondelink. Ten eerste was Ferwerda voornemens Nederlandse repatrianten op het Europese continent binnen drie maanden na de bevrijding naar Nederland terug te brengen. Dit zou een veel grotere organisatie vereisen dan de veertig voorgestelde repatriëringofficiërs van Hondelink. Ferwerda voorzag voor zijn plannen een organisatie van 6700 medewerkers.³² De houding ten opzichte van samenwerking met internationale hulporganisaties en het Militaire Gezag, was ook gewijzigd in Ferwerda's plannen. Waar in Hondelink's plannen nog een duidelijke rol was weg gelegd voor het Militaire Gezag en ook voor de internationale hulporganisaties, waren deze beiden afwezig in Ferwerda's plannen. Na aankomst in Nederland zouden de repatrianten, in lijn met de politieke wensen van minister van den Tempel, direct onder de hoede komen van het rijksarbeidsbureau.³³ Het rijksarbeidsbureau zou onder de verantwoording vallen van het Ministerie van Sociale Zaken. Er was in deze plannen geen rol voor het Militair Gezag bij de opvang in Nederland.

Het burgerlijke bestuur over Nederland tijdens de militaire fase van de bevrijding zou worden uitgeoefend door de geallieerde opperbevelhebber. De

³¹ Bossebroek, *De meelstreep*, 88.

³² Kristel, *Binnenkamers*, 31.

³³ Bossebroek, *De meelstreep*, 80.

opperbevelhebber zou bijgestaan worden door vertegenwoordigers van het Nederlandse Militair Gezag. Dit werd vastgelegd in een tweetal overeenkomsten die de Nederlandse regering sloot met het geallieerde opperbevel: op 16 mei 1944.³⁴

De Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces (SHEAF), de *joint planning group* van de geallieerde legers, trok hiermee de repatriëring kwestie naar zich toe. Zij kon nu de verantwoordelijkheid hiervoor delegeren aan de United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA), een overkappende organisatie van de Verenigde Naties en aan de regeringen in ballingschap.³⁵ Zodra de militaire situatie het zou toelaten, mochten de UNRRA en andere organisaties assistentie verlenen bij de opvang en repatriëring van *displaced persons* (DP) in het SHAEF-gebied. Het was aan de geallieerde opperbevelhebber om aan te geven wanneer het geschikte moment zou aanbreken. De regeringen moesten liaisonofficieren detacheren bij het geallieerde invasieleger. Deze liaisonofficieren zouden assistentie verlenen bij: de identificatie en registratie van DP's, het aanbevelen van prioriteit voor de repatriëring en het assisteren bij de opmaking van rapporten over: het aantal, de omstandigheden en de toestand van hun landgenoten.³⁶ Deze officieren waren in eerste instantie aangesteld door het Militaire Gezag met wie SHEAF contact had gezocht. Dit viel niet zo goed bij minister van den Tempel en er werd een compromis gevonden. De liaison officieren van het MG zouden *repatriation officials* worden genoemd en op voordracht van Sociale Zaken aan te stellen zijn door het Ministerie van Oorlog, betaald worden door Sociale Zaken en ressorteren onder de regeringscommissie van Ferwerda.³⁷ De repatriation officials die werkzaam waren in vijandelijk gebied werden op verzoek van SHEAF gemilitariseerd en tot repatriation officers aangesteld.³⁸ Dit is een curieuze constructie die de feitelijke repatriëring niet vlotter heeft doen verlopen.

Ondanks het vroege begin van voorbereidingen van de regering in Londen aan de repatriëring is het publieke oordeel over de repatriëring direct na de oorlog weinig positief te noemen. De twee strijdende organisaties hebben hier zeker een groot aandeel in gehad. Er waren in mei 1945 drieënzestig Nederlandse liaisonofficieren in de Westelijke bezettingszones van Duitsland gedetacheerd met SHEAF. Dit kwam

³⁴ Ibidem, 91.

³⁵ Ibidem.

³⁶ Ibidem, 41.

³⁷ Ibidem, 94.

³⁸ Inleiding NA archief 2.15.43, J.Th. Janssen 1991.

overeen met één repatriëringofficier per 4300 Nederlandse repatrianten. Er verbleven 270.000 Nederlanders in de westelijke bezettingszone van Duitsland en nog een 30.000 in de Russische zone van Duitsland.³⁹ Natuurlijk zijn aantallen en verhoudingen alléén niet van belang. Door het wonderlijke compromis dat bereikt werd tussen Sociale Zaken en het MG waren de Nederlandse liaisonofficieren geen militairen meer en hadden hierdoor minder mogelijkheden om optimaal te functioneren binnen een militaire organisatie als SHEAF.

Voor een deel valt de tekortkomingen van de repatriëringoperatie de Nederlandse autoriteiten aan te rekenen. Vooral het structurele gebrek aan coördinatie tussen de verschillen overheidsinstanties die zich bezig hielden met het repatriëringvraagstuk. Voor het overige deel kan gewezen worden op de gecompliceerde noodtoestand die in het voorjaar van 1945 in Nederland heerste.⁴⁰

Tot zover de opzet van de repatriëring van levende Nederlanders. Voor de repatriëring en zorg van de stoffelijke overschotten van Nederlanders werden twee instellingen opgericht: de Dienst Identificatie en Berging en de Oorlogsgravenstichting. De oprichting van deze twee instanties, is het initiatief geweest van de Eindhovense arts A. van Anrooy. De Dienst Identificatie en Berging werd in augustus 1945 als een officiële afdeling opgenomen binnen de Koninklijke Landmacht. In het begin waren haar activiteiten vooral gericht op het opsporen, identificeren en herbegraven van ‘gevallenen en slecht of zeer onvoldoende ter aarde bestelde gesneuvelden, liggende in bossen en weiden’ in Nederland.⁴¹ Dit gold voor Nederlandse soldaten en burgers maar ook voor geallieerden en Duitse soldaten en burgers. Er werden speciale kerkhoven ingericht om deze overschotten te herbergen.

Een andere kwestie was het repatriëren van lichamen van Nederlanders uit het buitenland. De Raad voor Binnenlandsbestuur, van het kabinet Schemerhorn-Drees, had op 22 augustus 1945 besloten, dat het overbrengen van deze stoffelijke overschotten uit Duitsland op kosten van de Nederlandse overheid zou geschieden. Maar ongeveer een half jaar later, op 25 maart 1946, werd in de Ministerraad besloten, dat de overheid geen kosten zou vergoeden. Op 12 augustus van dat jaar werd dit besluit vastgelegd in de raadsnotulen. ‘De Nederlandsche Regeering zal medewerking verlenen aan het samenbrengen van de lijken van in Duitsland

³⁹ Bossebroek, *De meelstreep*, 108.

⁴⁰ Ibidem, 114.

⁴¹ Ibidem, 318.

gestorvenen op het z.g. verzamelkerkhof te Berlijn. De Raad besluit zijn oorspronkelijke beslissing (bedoeld wordt die van 12 augustus 1946) te handhaven – ook ten opzichte van politieke gevangenen, gedeporteerden enz. – met dien verstande, dat in bijzondere gevallen uitzonderingen kunnen worden toegestaan.⁴² De gedachte was dat ‘De Duitschers hebben onze mannen gedwongen naar Duitsland te gaan en het is normaal, dat zij nu ook de kosten van repatriëring voor het grootste deel dragen’.⁴³

De beslissing van de Ministerraad werd naar alle waarschijnlijkheid ingegeven door de hoge geschatte kosten (f15.000.000,-) van opgraving en transport, voor naar schatting 15.000 stoffelijke resten.⁴⁴ Omgerekend naar het huidige prijsniveau komt dat bedrag overeen met € 68.218.081,-.⁴⁵

Er waren meerdere redenen om dit besluit te herzien. Ten eerste was het aantal aanvragen voor terugvoering door nabestaanden van slachtoffers enorm. Ten tweede hadden de Franse en Belgische regeringen al besloten de resten van hun in Duitsland rustende onderdanen voor rekening van de staat te repatriëren. Dit zou zeker indruk maken op de Nederlandse bevolking en de vraag oproepen, waarom de Nederlandse regering zich niet zo inzette voor haar gevallenen. Ten derde was er door Luitenant Kolonel van Anrooy (hoofd van de Dienst Identificatie en Berging) een aanzienlijke lagere begroting geraamd voor het project namelijk, f 2.860.000,-.⁴⁶ Vergelijkbaar met € 13.006.913,- nu.⁴⁷ Als laatste reden was er nog de druk van de Engelse autoriteiten om het voorbeeld van de Franse en Belgische regering te volgen en de stoffelijke overschotten van onderdanen te repatriëren uit de Engelse bezettingszone van Duitsland. Zij hadden met de beide boven genoemde regeringen al een planning gemaakt voor de werkzaamheden, van oktober 1946 tot maart 1947 voor documentatie van graven en van april 1947 tot november 1947 voor de identificatie en

⁴² Notitie J.J. Vriesendorp, adjunct-secretaris van den Ministerraad, voor de Minster-President, 16 november 1946, NA 2.03.01 inv nr. 2315.

⁴³ Bossebroek, *De meelstreep*, 319 aldaar Notitie J.H. Zeeman, hoofd sectie I, 6 september 1947, CAD-MvD, Dienst Identificatie en Berging (DIB), doos 3.

⁴⁴ Schrijven C.G.W.H. Baron van Boetzelaer van Oosterhout, Minister van Buitenlandse Zaken, aan de Ministerraad, 26 juli 1946, NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

⁴⁵ Gegevens ontleend aan de consumentenprijsindexcijfer reeks 1938-2005 van het CBS, 2 januari 2005.

⁴⁶ Memorandum van luitenant kolonel van Anrooy, zonder datum maar waarschijnlijk einde september, oktober 1946, NA 2.03.01 inv.nr. 2315.

⁴⁷ Gegevens ontleend aan de consumentenprijsindexcijfer reeks 1938-2005 van het CBS, 2 januari 2005.

overbrenging. Als de Nederlandse staat nog van plan was stoffelijke resten te repatriëren zou zij haast moeten maken.⁴⁸

Ondanks al deze redenen zou het Kabinet Beel bij haar besluit blijven, tot dat begin december de Franse regering aanbod om de zorg te dragen voor de Nederlandse graven, zoals zij ook al deed voor België en Luxemburg. Franse officieren waren, gebruikmakende van Duitse krijgsgevangenen, begonnen opgravingen te doen in het gebied van Groot-Berlijn (Russische zone). Concentratie van de graven vond plaats op het Cimétière National Français, gelegen in de Franse sector van Berlijn, vandaar uit zou in januari een trein de resten naar Frankrijk vervoeren. Omdat de Franse regering ook al samenwerkte met België en Luxemburg kon nu ook Nederland, tegen betaling gebruik maken van de Franse diensten.⁴⁹ Dit voorstel zou de kosten bijna halveren tot f1.500.000,- à f 2.000.000,-. Tussen € 6.821.808,- en € 9.095.743,- naar huidige maatstaven.⁵⁰ Dit was een zeer aantrekkelijk aanbod, vooral gezien het feit dat de Fransen hun opgravingen waren begonnen in de Russische zone. Als één van de weinige westerse landen was Nederland er niet in geslaagd een repatriëringovereenkomst te sluiten met de Sovjet Unie. De reden hiervoor kan vooral gevonden worden in het Russische ongenoegen met Nederland betreffende: de late erkenning van het sovjetbewind (1942), de koloniale aanwezigheid in de Indonesische Archipel, de afwezigheid van communisten in de regering en over het relatief grote aantal Nederlanders in de SS.⁵¹ Bijkomend was het volgens de Dienst Identificatie en Berging, aantrekkelijk dat de Fransen wilden beginnen met opgravingen in de Russische zone, Döbritz, ‘waar ook de 32 slachtoffers van het beruchte Stijkl-proces zijn begraven’.⁵² Er zijn door het Nederlandse Rode Kruis ongeveer 2800 graven van Nederlanders ontdekt in de Russische bezettingszone van Duitsland.⁵³

De Dienst wist de locatie van verschillende graven van Nederlandse onderdanen door de documentatie inspanning van het Nederlandse Rode Kruis.

Toen in september 1945 de regeringscommissaris voor Repatriëring, Ferwerda, zijn taak als geëindigd beschouwde, werden de resterende werkzaamheden

⁴⁸ Brief generaal majoor Huender, hoofd van de Nederlandse militaire missie in Duitsland, aan de minister van Buitenlandse Zaken, 30 september 1946 NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

⁴⁹ Nota van de Dienst Identificatie en Berging, 17 december 1946 NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

⁵⁰ Gegevens ontleend aan de consumentenprijsindexcijfer reeks 1938-2005 van het CBS, 2 januari 2005.

⁵¹ Bossebroek, *De meelstreep*, 119.

⁵² Nota van de Dienst Identificatie en Berging, 17 december 1946 NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

⁵³ *Nieuwe Courant*, maandag 23 juni 1947.

overgedragen aan de Afdeling Repatriëring van het Ministerie van Sociale Zaken. Het Militair Gezag werd op 27 oktober 1945 opgeheven en haar taken wat betreft repatrianten en evacués in Nederland overgedragen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, terwijl de zorg voor repatriëring van Nederlanders uit Duitsland werd overgenomen door de Nederlandse Militaire Missie voor Duitsland.⁵⁴ De regeringscommissaris voor Repatriëring had missies en vestigingen in diverse landen.

Direct na de Duitse capitulatie had de Nederlandse regering getracht de consuls in Duitsland in hun ambt te herstellen. Dit werd door de Geallieerde Bestuursraad in Berlijn niet toegestaan. Wel mochten eind augustus 'liaison officers' zich vestigen in de Amerikaanse, Britse en Franse zone. In het najaar van 1945 kreeg Nederland toestemming een militaire missie in Berlijn te vestigen. De missie had de taak van een gezantschap, maar het personeel voerde in plaats van diplomatieke, militaire rangen.⁵⁵

Op 18 maart 1947 waren vertegenwoordigers van de ministeries van Sociale Zaken, Buitenlandse Zaken, Oorlog en van Financiën bijeen gekomen met enkele vertegenwoordigers van het Nederlandse Rode Kruis om het opsporingswerk naar vermiste Nederlanders te reorganiseren. Kolonel W. Ch. J. M. van Landschot was daarbij ook aanwezig, in zijn functie als hoofdbestuurslid van de Nederlandse Vereniging van Ex- Politieke Gevangenen (EXPOGE). Een instantie die zich bezighield met de opsporing van Nederlandse politieke gevangenen.

Besloten werd om een commissie inzake de opsporing van vermiste Nederlanders in te stellen, die tot taak kreeg het coördineren van de werkzaamheden met betrekking tot de opsporing van Nederlanders die vermist waren sinds 10 mei 1940 tot en met de bevrijding. De uitvoering van het opsporingswerk werd verdeeld over het Nationale Opsporingsbureau, voor het administratieve deel, en aan de Nederlandse Missie tot Opsporing Vermiste Personen uit de Bezettingstijd (MtO) voor het praktische deel. Het Nationale Opsporingsbureau was een deel van het informatie bureau van Nederlandse Rode Kruis.

De missie tot Opsporing (MtO) werd opgericht in juli 1947, met Kolonel van Lanschot als hoofd. De organisatie van de missie in Duitsland bestond uit drie steunpunten, gevestigd te Arolsen, Bad Salzuflen en Berlijn. Voor de missie in Berlijn

⁵⁴ Inleiding NA archief 2.15.43, J.Th. Janssen 1991.

⁵⁵ R.E. Ditzhuyzen (red.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1998) 133-136.

werkte tot 1948 Dr. W. F. K. Verhoeff als hoofd Duitsland en J. H. Zwart voor de bewerking van de Russische zône.⁵⁶

De organisatie werkte nauw samen met het Nederlandse Rode Kruis. Het doen van nasporing omtrent het lot van Nederlandse vermisten was door de UNRRA, tot taak van het Nederlandse Rode Kruis erkend. Er werden speciale opsporingsteams ingezet in combinatie met geestelijk en sociaal werk. Het plan was om 6 teams, bestaande uit een informateur, een dominee, een R. K. geestelijke, twee chauffeurs en een motorrijder, toe te voegen aan de liaison officieren in de zes gebieden, waarin West-Duitsland, was verdeeld. De vorming van de teams geschiedde in overleg met de organisaties van de voormalige illegaliteit, wier belangstelling voor het opsporingswerk groot was.⁵⁷ De resultaten van het opsporingswerk kwamen terecht bij het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis, waar een grote staf de duizenden verzoeken om opsporing van vermisten in behandeling nam. Daarbij ging het niet slechts om de vraag, of een betrokkene nog inleven zou zijn; integendeel, al spoedig zou het in hoofdzaak gaan om de vraag, waar en wanneer een gedeporteerde was overleden. De Rechtelijke Macht, de Broederschap van Notarissen, de Pensioenraad en zovele andere organisaties konden slechts een verklaring van het Rode Kruis aanvaarden, wanneer aan de daarin gereleveerde feiten, niet of nauwelijks kon worden getornd.⁵⁸

Eind augustus 1947 besloot de regering officieel toch over te gaan tot 'het systematisch overbrengen van de stoffelijke overschotten van Nederlanders, die in Duitsland als gevolg van oorlogshandelingen of terreurmaatregelen het leven hebben gelaten'. Op kosten van de overheid, maar wel uitsluitend met betrekking tot 'de overschotten diegenen, wier identiteit volkomen vaststaat, die afzonderlijk begraven liggen en op wier terugkomst de naaste familieleden prijs stellen'. Nederlanders 'die vrijwillig naar Duitsland zijn gegaan en onvaderlandslievenden' vielen buiten de regeling.⁵⁹ Naar aanleiding van het Franse aanbod tot samenwerking, dat op 11 december 1946 bekend werd bij de Dienst Identificatie en Berging en in beginsel was geaccepteerd door Generaal Majoor Huender, werd de zaak op nieuw ter sprake

⁵⁶ Inventaris, *Commissie voor de repatriëring* NA 2.15.43.

⁵⁷ J van de Vosse, *Verslag over zijn werkzaamheden van 1939 tot en met 1947* (Den Haag 1948 het Informatiebureau van het Nederlandsche Rode Kruis) 345-346.

⁵⁸ *Ibidem*.

⁵⁹ Bossebroek, *De meelstreep*, 318.

gebracht in door de Ministerraad op 20 december in beginsel aanvaard.⁶⁰ In januari 1947 is er zelfs een perscommuniqué opgesteld, waarin bericht werd dat de regering toch zou overgaan tot repatriëring van stoffelijke overschotten op rijkskosten.⁶¹ Dit communiqué is in geen van de kranten gepubliceerd, zodat het aannemelijk is dat het nooit is verspreid.

Op 29 mei 1948 kwam het eerste reguliere transport met stoffelijke overschotten de grens over. In militaire vrachtauto's werden 140 kisten en 70 urnen met stoffelijke resten vervoerd.⁶²

Tot eind 1951, toen de Dienst Identificatie en Berging werd opgeheven, zouden er in totaal 4000 aanvragen tot overbrenging van stoffelijke overschotten binnenkomen waarvan er circa 2500 zijn gehonoreerd.⁶³

⁶⁰ Nota dhr. Van Campen, hoofd van de afdeling repatriëring van Sociale Zaken, aan Minister van Sociale Zaken en Minister van Oorlog, 14 januari 1947, NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

⁶¹ Pers communiqué, januari 1947, NA 2.03.01 inv. nr. 2315.

⁶² Bossebroek, *De meelstreep* 319.

⁶³ *Ibidem*, 321.

De inzet van de heer Wagenaar voor de slachtoffers binnen de Stijkelgroep

Willem Wagenaar (1886-1969) was de vader van één van de in Berlijn gefusilleerde leden van de Stijkelgroep. Hij was een centraal figuur in de repatriëring, herdenking en de herbegravenis van de Stijkelgroep na de oorlog. De heer Wagenaar was tijdens de oorlog al bezig met het verzamelen van informatie over de groep en hun lot.

Vóór de oorlog werkte hij (sinds 25 november 1931) als directeur van het dagblad *De Nederlander*. *De Nederlander*, een krant met als ondertitel; ‘Dagblad tot verbreiding van de Christelijk-Historische beginselen’, was een confessionele krant die voor het Christelijk-Historische Unie (CHU) publiek schreef. In de mededelingen kolom, op de voorpagina van het blad van 25 november 1931 staat te lezen; ‘*de heer Wagenaar is, hoewel hij laatstelijk gedurende een aantal jaren in het Buitenland werkzaam was, voor velen in Nederland geen onbekende. In menigen arbeid op het gebied van de Kerk en van de uitwendige- en inwendige zending vond hij gelegenheid zich vrienden te verwerven en zijn aangeboren organisatorische gaven te oefenen*’.⁶⁴

Dit geeft aan welke kwaliteiten van belang werden geacht voor de positie van een directeur van *De Nederlander*; de bekendheid in de ‘eigen kring’ in de eerste plaats en pas daarna de organisatorische kwaliteiten. De kring rond het blad *De Nederlander* bestond uit verschillende vooraanstaande leden van de CHU. In de commissie van hoofdredactie zaten tijdens de heer Wagenaars directeurschap o.a. H.W. Tilanus (de latere fractie voorzitter van het CHU), prof. F. de Vries (schoonzoon van Jhr. A.F. de Savornin Lohman), C.W.Th. Baron van Boetzelaar van Asperen en Dubbeldam en jhr. F.J.E. van Lennip.

W. Wagenaar werd op 8 juli 1941 samen met 90 voormannen van de Antirevolutionaire Partij (ARP) en het Christelijke Nationaal Vakverbond (CNV) gearresteerd door de Duitsers en naar het kamp Schoorl gebracht. Eind augustus 1941 werden vijftig man van deze groep vrijgelaten, terwijl de resterende veertig naar Buchenwald werden gebracht en daar aan een andere groep gijzelaars toegevoegd.⁶⁵ Volgens de lijst van mensen die in Schoorl geïnterneerd waren, opgenomen in het ‘Gedenkboek van Beekvliet’, waren er in de groep gijzelaars te vinden: zeven leden van de Tweede Kamer, vier burgemeesters en wethouders, verscheidene hoofden van

⁶⁴ *De Nederlander*, 25 november 1931.

⁶⁵ Albert Boer, *Het Kamp Schoorl* (Schoorl 1991) 89.

Christelijke scholen, predikanten, advocaten, hoogleraren en journalisten. De gevangenen waren de vooraanstaanden in de ‘protestants christelijke’ politieke samenleving in Nederland.

De groep in Buchenwald waaraan zij werden toegevoegd staat bekend als de ‘Indische gijzelaars’. Dit was een groep van op verschillende tijdstippen opgepakte mensen. Eén deel werd op 19 en 20 juli 1940 opgepakt en bestond uit tweehonderdeen-en-dertig personen. Dit waren voornamelijk Indische verlofgangers, maar onder hen bevonden zich ook enkele leden van de koninklijke hofhouding, waarschijnlijk met de bedoeling de koningin en haar familie persoonlijk te treffen. De tweede groep, die op 7 oktober 1940 gearresteerd werd, honderdzestien in totaal, waren nagenoeg uitsluitend vooraanstaanden uit de Nederlandse samenleving. Deze twee groepen vormden de hoofdmoot van de ‘Indische gevangenen’.⁶⁶ Verder waren er op verschillende tijdstippen nog kleinere groepen toegevoegd zoals, de groep waartoe de heer Wagenaar behoorde. Alles bij elkaar werden er circa vierhonderd mensen als gijzelaar gevangen gehouden in Buchenwald.⁶⁷

De groep ‘Indische gijzelaars’ waren geïnterneerd als represaille maatregel. Duitsland wenste namelijk dat de in mei ’40 in Nederlands-Indië geïnterneerde Duitsers vrijgelaten werden, of anders minstens volgens de internationale regels behandeld zou worden. Dit had tot gevolg dat de groep een ‘goede’ behandeling genoot tijdens hun gevangenschap in Duitsland en voedsel pakketten ontving via het Internationale Rode Kruis.⁶⁸

In november ‘41 werd de gehele groep terug vervoerd naar Nederland en gedetineerd in het grootseminarie in Haaren. Na enige tijd werden ze weer verhuisd naar seminar ‘Beekvliet’ in St Michielsgestel, alwaar sinds enige tijd (mei 42) andere gevangenen zaten. De andere gijzelaars waren als ‘anti-verzets-gijzelaars’ geïnterneerd. Deze waren door de Duitsers opgepakt om de Nederlandse bevolking bij een Geallieerde invasie van verzet tegen de bezetter te weerhouden.⁶⁹ Er werd bekend gemaakt dat wanneer er sabotage of aanslagen gepleegd zouden worden waarvan de daders niet te vinden waren, de gijzelaars (veelal Nederlanders die bekendheid genoten in brede kring) verantwoordelijk gesteld zouden worden en de bijbehorende

⁶⁶ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog VIII, Gevangenen en gedeporteerden*, eerste helft (’s-Gravenhage 1978) 160-161.

⁶⁷ De Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 161.

⁶⁸ De Jong, *Het Koninkrijk VIII*, 160.

⁶⁹ Ibidem.

straf zouden ondergaan.⁷⁰ Er zouden twee executies van gijzelaars plaats vinden, acht mannen werden gefusilleerd.⁷¹

Na ongeveer een jaar gevangenschap werd de heer Wagenaar vrijgelaten op 19 juli 1942. Tijdens zijn gevangenschap heeft hij verschillende mensen leren kennen die hem later tijdens zijn missie voor de Stijkelgroep van dienst zijn geweest. In Sint Michielsgestel zijn in verloop van tijd de volgende mensen in gevangenschap geweest:

- Eén-en-twintig leden van de Tweede Kamer,
- zeven-en-vijftig burgemeesters,
- drie-en-dertig hoogleraren,
- honderd-en-vijf leiders van grote ondernemingen,
- zes-en-tachtig geestelijken,
- zeven-en-veertig vakbondsbestuurders,
- twee-en-tachtig mensen werkzaam in het onderwijs en
- honderd-en-vier in de advocatuur.⁷²

De gijzelaars probeerden het meeste van hun opsluiting te maken en hielden zich bezig met bespreking en plannen voor het naoorlogse Nederland. Zij streefden een partijpolitieke doorbraak na en wilden definitief afrekenen met de vooroorlogse gevestigde politieke verhoudingen.⁷³ De verzuiling werd gezien als verstand en ondoelmatig. Samenwerking tussen de zuilen werd het devies. De heer Wagenaar was zich bewust van deze sfeer en zou de contacten die hij had opgedaan ten volste gebruiken voor het vinden en repatriëren van de lichamen van zijn zoon en de eenendertig anderen leden van de Stijkelgroep.

Het dagblad *De Nederlander* was in de oorlog op 15 oktober '41 gestopt met publiceren. Al tijdens de oorlog waren er plannen voor een doorstart van het blad en een richting verandering.⁷⁴ De redactie- en commissieleden discussieerden hier veelvuldig over. Aan de heer Wagenaar werd medegedeeld dat men hem na de oorlog niet als directeur kon gebruiken. Er waren bezwaren tegen hem bij enkele

⁷⁰ J.J. van Bolhuis (o.a.red.), *Onderdrukking en verzet, Nederland in oorlogstijd* (Arnhem en Amsterdam 1947) 680.

⁷¹ Van Bolhuis, *Onderdrukking en verzet*, 685-686.

⁷² P. Geyl (red.), *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet St. Michielsgestel* (Schiedam 1947) 351-376.

⁷³ Madelon Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel, een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979) 7.

⁷⁴ Jan Wieten, *Dagblad en doorbraak, de Nederlander en de nieuwe Nederlander* (Kampen 1986) 67.

commissarissen.⁷⁵ In een brief aan H.W. Tilanus, commissaris van het blad en op dat moment gijzelaar in Sint Michielsgestel, schrijft hij; ‘mij werd medegedeeld dat men mij na den oorlog niet als dir. kon gebruiken. V.W. (commissaris van het blad van Walsum), handhaafde zijn bezwaren te mijns opzichte’.⁷⁶ Volgens de schrijver van *Dagblad en Doorbraak*, Jan Wieten, waren die bezwaren gestoeld op de heer Wagenaar zijn afwijzende houding tegen de vernieuwingsplannen voor het blad van van Walsum.⁷⁷

Nog tijdens de oorlog liet de heer Wagenaar zijn vrienden en kennissen per brief weten dat hij zijn voormalige professie van commissionair assurantiën weer op had genomen..⁷⁸

De heer Wagenaar was zeer actief binnen de CHU. Hij is enige jaren voorzitter geweest van de CHU raadsfractie in de Haagse gemeenteraad, iets wat hem ook in staat heeft gesteld om makkelijker de herdenkingsdienst en ook het eregraf op te zetten. Naast actief te zijn in de Haagse gemeente raad voor de CHU, was de heer Wagenaar ook voor die partij betrokken bij de Provinciale Staten en de Nederlands Hervormde Kerk.⁷⁹

Via een kennis was de heer Wagenaar al op 11 september 1943 op de hoogte gesteld van de fusillade van tweeëndertig leden van de Stijklgroep, onder wie zijn zoon.⁸⁰ Deze kennis was voor zaken in Berlijn en informeerde aan de poort van de gevangenis, waar de leden van de Stijklgroep ‘vermoedelijk’ verbleven, naar hun toestand. Daar werd hem medegedeeld dat er tweeëndertig leden van de groep enige tijd geleden gefusilleerd waren. Het is curieus, dat een medewerker van de gevangenis zo vrijpostig was met informatie betreffende ‘Nacht und Nebel’ gevangenen.

Enige dagen na het ontvangen van deze informatie kreeg de heer Wagenaar een brief van een andere kennis die ook op de hoogte was van de fusillade en zelfs meer informatie had over het gebeuren.⁸¹ Deze persoon noemde in zijn brief een heer M. in B.⁸² Het is zeer aannemelijk dat de heer Millenaar wordt bedoeld als de bron van informatie in Berlijn, gezien zijn dienstverband bij het Zweedse gezantschap en

⁷⁵ Brief W. Wagenaar aan H.W. Tilanus, 28 november 1943 NA 2.21.163 inv. nr. 100.

⁷⁶ Brief W. Wagenaar aan H.W. Tilanus, 28 november 1943 NA 2.21.163 inv. nr. 100.

⁷⁷ Wieten, *Dagblad en Doorbraak*, 179.

⁷⁸ Algemeen rondschrijven W. Wagenaar, juni 1944 NA 2.21.163 inv. nr. 3.

⁷⁹ Brief W. Wagenaar aan Generaal Major Huender, 5 maart 1946 NA 2.05.55 inv. nr. 843.

⁸⁰ Gesprek met mvr. Scholte-Wagenaar, 13 december 2004 in Naarden.

⁸¹ Privé correspondentie W. Wagenaar, terbeschikking gesteld door mvr. Scholte-Wagenaar.

⁸² Brief van onbekend (handtekening niet te ontcijferen) aan W. Wagenaar, 16 september 1943 privé archief van W. Wagenaar.

zijn goede verstandhouding met enkele hooggeplaatste Duitsers van het regime en met advocaat Rohrscheid.

Aan het einde van de maand schrijft de heer Wagenaar mr. Wijkerheld Bisdom, de advocaat die hij aangenomen had voor de verdediging van zijn zoon. Hij heeft een vriendelijk verzoek; ‘nu de namen der slachtoffers bekend zijn is er, in den goeden zin, een lotsverbondenheid ontstaan tusschen de onderscheidene families’. Het kan noodig zijn, dat we over het een en het ander met elkaar voeling moeten houden; momenteel valt nog niet te zeggen waarover, doch zeer duidelijk zie ik toch de mogelijkheden voor oogen. Nu is het m.i. de tijd, de namen en adressen van de nabestaanden te verzamelen. Zoudt U mijn aan vorenbedoelde namen en adressen kunnen en willen helpen?’⁸³ Het is aannemelijk dat de heer Wagenaar via zijn kennis, die contact had met de heer Millenaar in Berlijn de namen van de gefusilleerden had gekregen. Ook was hij al op de hoogte van de plek, het krijgsgevangenen kerkhof te Döberitz bij Berlijn, waar de slachtoffers vermoedelijk begraven waren. Na de oorlog zou blijken dat de stoffelijke overschotten inderdaad op die plek ter aarde besteld waren. Zelf had hij al de namen en adressen kunnen achterhalen van 14 families van slachtoffers.⁸⁴ Gedurende de gevangenschap van de Stijkelgroep in Scheveningen, was soms bezoek en postverkeer mogelijk. Het is zeer waarschijnlijk dat er toen al contacten zijn gelegd tussen families.

Omdat het nieuws van de fusillade geen gemeengoed was ging de heer Wagenaar langs bij de verschillende families om hen in te lichten over het lot van hun geliefden. Zo kreeg hij contact met alle families en zag dat sommigen van hen zich in moeilijke omstandigheden bevonden door het missen van de hoofdkostwinner van het gezin. Hij richtte een comité op samen met de heer Stijkel en mevrouw Honig-Klinkenberg om in eerste instantie geld in te zamelen voor de hulpbehoevende onder de families van de slachtoffers.⁸⁵ Tijdens de oorlog heeft hij f6800,- ontvangen voor dit doel, van ‘enkele vrienden en bekenden’.⁸⁶ Zijn plan was om de hulpbehoevenden families financieel te steunen met het fonds ‘onderling hulpbetoon’ zoals hij het genoemd had, totdat de regering die taak zou overnemen.

⁸³ Brief W. Wagenaar aan mr. Wijkerheld Bisdom, 23 september 1943, prive archief van W. Wagenaar.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Brief A. Stijkel aan W. Wagenaar, 26 oktober 1943, prive archief van W. Wagenaar.

⁸⁶ Circulaire W. Wagenaar aan Stijkelgroep nabestaanden, ongedateerd (waarschijnlijk na begin mei ‘45), NIOD 190b inv. nr. 1b.

Ook organiseerde de heer Wagenaar een algemene dienst, onder leiding van Ds. Kwint, op 21 november 1943, waarin de slachtoffers in het bijzonder herdacht zouden worden.⁸⁷ Nog tijdens de oorlog is de heer Wagenaar begonnen met het sturen van circulaires naar de families van de slachtoffers. Hierin schrijft hij over zijn voornemen om na de oorlog naar B. (Berlijn) te gaan om; ‘de door ons allen zoo begeeerde absolute zekerheid, zoo mogelijke officieele bewijsstukken te krijgen en voorts te trachten met de personen, die met onze geliefden te B. contact hebben gehad, persoonlijk te spreken.’⁸⁸

Na de oorlog heeft hij direct de daad bij het woord gevoegd en contact opgenomen met verschillende regeringsinstanties om de benodigde toestemmingen te krijgen om naar Berlijn af te reizen. Duitsland was direct na de oorlog door de geallieerden opgedeeld in militaire bezettingszones. Om de verschillende zones te bereizen moest toestemming worden verkregen van de betreffende bezettingsmacht.

De heer Wagenaar’s plan was om samen met mr. Bakker en de heer Glazenburg, één van de vier personen die terugkeerde na de oorlog, naar Berlijn af te reizen.⁸⁹ Het Ministerie van Buitenlandse Zaken liet hem weten, op 21 augustus 1945, dat het verkrijgen van de benodigde toestemmingen voor drie personen zeer moeilijk zou zijn. Het Ministerie stelde voor dat alleen mr. Bakker naar Berlijn zou gaan en vroeg de benodigde toestemmingen aan bij de Engelse autoriteiten.⁹⁰ Op 29 oktober ontving de heer Wagenaar bericht van mr. Bakker dat voor hen beiden toestemming was gegeven voor het betreden van de Engelse zone.⁹¹ De heer Wagenaar heeft blijkbaar wat mensen kunnen overtuigen van het belang van zijn aanwezigheid bij de reis. Ook heeft hij het voor elkaar gekregen dat de regering hem een auto met chauffeur ter beschikking stelde.⁹²

Omdat de lichamen van de Stijkelgroep leden vermoedelijk begraven waren in de Russische zone, lag het in hun plan daar ook heen te gaan. Alleen de toestemming hiervoor zou nog lang op zich laten wachten.

Begin januari ’46 schreef de chef van de directie Duitsland van het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dr. Huender, een brief aan de Minister van Oorlog, mr. J. Meynen met een verzoek om de heer Wagenaar tijdelijk te militariseren met verlening

⁸⁷ Brief A. van de Marel aan W. Wagenaar, 12 november 1943, prive archief van W. Wagenaar.

⁸⁸ Circulaire W Wagenaar, 6 september 1944, NIOD 190b inv. nr. 1b.

⁸⁹ Circulaire W Wagenaar, 4 augustus 1945, NIOD 190b inv. nr. 1b.

⁹⁰ Circulaire W. Wagenaar, 7 september 1945, NIOD 190b inv. nr. 1b.

⁹¹ Circulaire W. Wagenaar, ongedateerd, NIOD 190 inv. nr. 1b.

⁹² Circulaire W. Wagenaar, 21 november 1945, NIOD 190 inv. nr. 1b.

van de rang luitenant-kolonel. Dit zou hen beter in staat stellen hun missie te volbrengen en het verkrijgen van de benodigde toestemming vergemakkelijken. Deze missie omvatte: het doen van nasporing over het lot van de leden van de Stijklgroep, verkrijgen van officiële verklaringen van plaatselijke autoriteiten betreffende de executies en de begraafplaatsen van de slachtoffers en verzamelen van eventueel nog aanwezige afscheidsbrieven en eigendommen.

Interessant aan de brief is dat dr. Huender de brief begint met; 'Ik heb de eer Uwer Excellentie mede te deelen, dat het in mijn voornemen ligt, gevolg te geven aan een verzoek, namens de betrokken familie-betrekkingen hier te lande gericht aan onzen ambtgenoot van Sociale Zaken, om in Duitschland nasporingen te doen verrichten nopens het lot van een groep van tweeëndertig voormalige Nederlandsche politieke gevangenen.'⁹³ De heer Wagenaar had de Minister van Sociale Zaken, W. Drees, leren kennen tijdens hun beider gevangenschap in het concentratie kamp Buchenwald, tijdens de oorlog. Het is zeer waarschijnlijk dat de heer Wagenaar na de oorlog bij minister Drees heeft aangeklopt met zijn plannen voor de Stijklgroep en hem gevraagd heeft te helpen.

De heer Wagenaar is op 30 januari 1946 gemilitariseerd tot luitenant-kolonel verbonden aan de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad in Duitsland. Mr. Bakker was ook gemilitariseerd maar bleef werkzaam bij zijn advocaten praktijk terwijl Wagenaar zich voltijd bezig hield met het verzamelen van gegevens over de Stijklgroep. Van de veertien tot tuchthuisstraf veroordeelden Stijklgroep leden keerden er na de oorlog vier terug naar Nederland, drie dames en een heer. Het lot van de overige tot tuchthuis veroordeelden bleef geruime tijd onduidelijk. Na de uitspraak van het vonnis is de groep opgesplitst en naar verschillende concentratie kampen gestuurd en later bij het oprukken van de Russische troepen, vaak weer verplaatst.

Verschillende nabestaanden ontvingen na de oorlog brieven van medegevangenen van Stijklgroep leden in gevangnissen en concentratiekampen. In de gevangenis aan de Lehrtestrasse in Berlijn, waar de Stijklgroep gevangen zat tot het vonnis, zaten verschillende Belgen, Fransen, Zweden en Noren gevangen. Vaak ontstond na enige weken samen in één cel te hebben gezeten een hechte band tussen gevangenen en sprak men af na de oorlog contact te zoeken met elkaar. De heer

⁹³ Brief generaal-majoor Huender, chef van de directie Duitsland van het Ministerie van Buitenlandse Zaken aan mr. J. Meynen, Minister van Oorlog, 3 januari 1946 NIOD 190b inv. nr 3h.

Wagenaar vroeg alle families die in correspondentie waren met medegevangenen van Stijkelgroep leden, hem op de hoogte te stellen. Hij zou zelf enige malen naar België afreizen om deze medegevangenen te ontmoeten en uit eerste hand informatie bij hen in te winnen.⁹⁴

Naast het inwinnen van informatie over de Stijkelgroep werkte de heer Wagenaar ook aan het vergroten van de bekendheid van de Stijkelgroep in Nederland. Hij stelde een pers communiqué op voor plaatsing in alle Nederlandse bladen op 4 juni 1946, ter nagedachtenis van de fusillade drie jaar tevoren. ‘Het Nederlandsche publiek hoort en leest het een en ander van andere groepen, doch over de groep ‘Stijkel’, waartoe onze Geliefden behoorden, nog nooit iets is gepubliceerd.’⁹⁵ Hij spoorde ook Mevr. Lotgering-Hillebrand aan, een van de drie dames die na de oorlog terug keerde naar Nederland en voedingsleerdeskundige en kookboekenschrijfster was, om in het goed beluisterde radio programma ‘Korte gespreken van vrouw tot vrouw’ de Stijkelgroep te herdenken met een vijf minuten lange toespraak.⁹⁶ Mevr. Lotgering Hillebrand was een tamelijk bekend figuur in de Nederlandse vooroorlogse samenleving. Zij was als voedingsdeskundige in dienst geweest bij Unilever en had bekendheid verworven met de publicatie van enkele kookboek. Het erop volgende jaar, 1947 zou Drs. J.K.A van Nooy van de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke gevangenen op 4 juni 1947 een radio toespraak houden over de Stijkelgroep.

De heer Wagenaar had tijdens zijn functie als directeur van het dagblad *De Nederlander*, connecties opgedaan die hem in staat stelde gemakkelijk in de dagbladen stukken over de Stijkelgroep te doen plaats en het onderwerp in de pers aandacht te geven. Hij was zich bewust van de publieke interesse in het verzet direct na de oorlog en het verlangen naar het eren van dit verzet. In het pers communiqué geeft hij een korte samenvatting van het lot van de Stijkelgroep en benadrukt hun ‘pioniersarbeid’ op het spionagevlak. ‘Er bestonden nog geen valsche persoonbewijzen, geen onderduikadressen; toen niemand nog ervaring had van verzetswerk, hebben zij gedaan wat zij konden om belangrijke militaire gegevens te verzamelen en naar Engeland over te brengen.’⁹⁷

⁹⁴ Circulaire W Wagenaar, 9 maart 1946, NOID 190b inv. nr. 1b.

⁹⁵ Circulaire W. Wagenaar, 8 mei 1946, NOID 190b inv. nr. 1b.

⁹⁶ Circulaire W Wagenaar, 16 mei 1946, NIOD 190b inv. nr. 1b.

⁹⁷ Pers commique opgesteld door W Wagenaar en mevr. Lotgering Hillebrand, 4 juni 1946, archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep.

Ook benadrukt hij hun overtuiging dat zij ‘hun leven hebben gegeven voor een goede en groote zaak.’⁹⁸

Naast bezig zijn met het vergroten van de publieke bekendheid van de Stijklgroep was de heer Wagenaar ook bezig de bekendheid van de groep bij naoorlogse instanties te vergroten. Hij spoorde alle families aan om documentatie formulieren in te vullen voor het Algemeen Hoofdkwartier van de Ordedienst, informatie te sturen naar het afwikkelingsbureau concentratiekampen, districtsbureau voor Oorlogsslachtoffers, de door de regering opgestelde erelijst en het gedenkboek van het Oranjehotel.⁹⁹

Ondertussen was de heer Wagenaar ook bezig met het verkrijgen van zekerheid omtrent de locatie van de graven van de Stijklgroep. Tijdens de oorlog had hij via via door gekregen dat de lichamen in Döberwitz bij Berlijn begraven waren, maar er was nog steeds geen officiële bevestiging hiervan. Hiervoor klopte hij aan bij het hoofd sectie V van de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde bestuursraad in Duitsland (Militaire Missie Duitsland), mr. C. van Rij. Deze verzekerde de heer Wagenaar dat de Russische generaal Filatow, hoofd van de Russische zone van Berlijn, toegezegd had dat als de graven gevonden waren, opgraving en transport naar Nederland zou worden toegestaan.¹⁰⁰

Dat -als de lichamen gevonden werden- deze gerepatrieerd zouden worden, stond niet vast, maar het hoofd van de Militaire Missie Duitsland, vice-admiraal Doorman had het volgende laten weten aan enige medewerkers over het onderwerp; ‘Ik moge in dit verband opmerken dat het transporteeren van de Stijkl-groep naar Nederland en begraven daarvan in Nederlandsche bodem tegelijkertijd bedoelt is volgens mij verstrekte mededeelingen als een eeren van de eerste leiders en organisatoren van het verzet.’¹⁰¹ Kolonel van Rij had eind april 1946 via het kabinet van de Koningin vernomen; ‘dat het een uitdrukkelijke wens van H.M. (Hare Majesteit) was, dat indien de stoffelijke resten van de leden van de Stijklgroep gevonden zouden worden, deze naar Nederland moesten worden overgebracht.’¹⁰²

⁹⁸ Ibidem.

⁹⁹ Circulaires W. Wagenaar, 21 november 1945 tot 10 septemeber 1946, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹⁰⁰ Brief mr. C. van Rij, hoofd van sectie V van de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad in Duitsland aan W. Wagenaar, 6 september 1946, NIOD 190b inv. nr. 4c.

¹⁰¹ Brief captain J. Zwart, chieff search officier van het Nederlandse Rode Kruis Berlijn, aan kolonel A. Millenaar, hoofd sectie VI bij de Nederlandse Militaire Missie Berlijn, 2 juni 1947, NA 2.05.55 inv. nr. 843.

¹⁰² Ibidem.

Toch zou het bijna een jaar duren voordat de stoffelijke overschotten gerepatriëerd werden, nadat ze in september 1946 gevonden waren. De Russische autoriteiten verleenden geen toestemming, ondanks voorgenoemde verzekering van Generaal Filatow. Dat de repatriëring niet gegarandeerd was blijkt ook wel uit het voorstel van het Rode Kruis in Berlijn om een gedenksteen te plaatsen op het massagraf van de gefusilleerde leden van de Stijklgroep.¹⁰³ De heer Wagenaar antwoordde; ‘een definitief antwoord zal worden gezonden nadat de heer Bakker en ik, naar wij hopen binnenkort, te Berlijn zijn geweest en ter plaatse alles onderzocht en besproken hebben in het bijzonder met betrekking tot het eventueel transport naar Nederland der stoffelijke overschotten.’¹⁰⁴

Intussen liep de heer Wagenaars tijdelijke betrekking bij de Militaire Missie Duitsland, op 30 september ten einde. Dr. Huender was intussen van functie veranderd en had vice-admiraal L.A.M.C Doorman opgevolgd als hoofd van de Militaire Missie Duitsland en bevorderd tot generaal-majoor. ‘Nu gebleken is, dat de mogelijkheid tot het verkrijgen van inlichtingen niet meer aanwezig kan worden geacht, kan ik de verantwoordelijkheid voor het handhaven van U in Missieverband niet langer dragen; een verantwoordelijkheid, welke ik vrijwillig en op grond van mijn sympathie voor Uw arbeid maanden lang persoonlijk op mij heb genomen.’¹⁰⁵ Het uitblijven van de toestemming van de Russische autoriteiten en het nieuws dat de afscheidsbrieven van de gefusilleerde Stijklgroep leden vernietigd waren, had de kans op het verkrijgen van inlichting inderdaad verkleind. De afscheidsbrieven waren tijdens de oorlog door ds. Poelchau verstoep in een van de torens van de gevangenis in Tegel, bij Berlijn waar hij werkzaam was. Tijdens geallieerde gevechten om Berlijn zijn deze brieven verloren gegaan. Hij toonde zich zeer betrokken bij de zaak en moedigde de heer Wagenaar aan om met de Minister President, dr. Beel, te praten over het creëren van een speciale opdracht voor de heer Wagenaar, zodat deze zijn werk voor de Stijklgroep zou kunnen voort zetten. Het probleem was dat zijn; ‘arbeid geenzins bij uitstek tot het Ministerie van Buitenlandse Zaken behoorde.’¹⁰⁶

De heer Wagenaar nam het advies van generaal-majoor Huender ter harte en ging nogmaals langs bij Minister van Sociale Zaken, W. Drees, die hem toch

¹⁰³ Circulaire W Wagenaar, 23 september 1946, NIOD 190b 1b.

¹⁰⁴ Ibidem.

¹⁰⁵ Brief generaal-majoor Huender, in zijn nieuwe functie als hoofd van de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad in Duitsland aan W. Wagenaar, 9 oktober 1946, prive archief van W. Wagenaar.

¹⁰⁶ Ibidem.

doorverwees naar de Minister President, dr. Beel. Dr. Beel had de zaak doorverwezen aan dr. J van der Putten, directeur van de afdeling Hulpverlening aan Oorlogsslachtoffers. Dr. van der Putten vertelde de heer Wagenaar dat het de bedoeling van de regering was om zowel de financiële als de sociale zorg van oorlogsslachtoffers en van nabestaanden over te dragen aan de Stichting 1940/45. Hij zou voor een functie binnen het sociale kader van het werk van de Stichting in aanmerking komen.¹⁰⁷

Omdat de heer Wagenaar toch inkomsten nodig had ging hij terug tot zijn werk als Assurantie bezorger. Zijn plan om voltijd en betaald zich bezig te houden met de Stijkelgroep en de nabestaanden vond dus geen doorgang.

Op 27 mei 1947 nam generaal-majoor Huender telefonisch contact op met de heer Wagenaar met het nieuws dat de stoffelijke overschotten van de leden van de Stijkelgroep binnen enkele dagen van Döberwitz, naar de verzamelbegraafplaats Frohnau in de Franse sector van Berlijn zouden worden overgebracht. Van daar uit zouden de overblijfselen binnen 14 dagen naar Nederland worden getransporteerd. Tekst en uitleg over dit telefoongesprek haalde de heer Wagenaar bij de directeur van de Dienst Berging en Identificatie, overste Ruyter van Stevenink. Deze verklaarde dat de reden voor deze plotselinge doorbraak was, dat de Russische autoriteiten ‘geheel onverwacht’ toestemming hadden gegeven voor het opgraven, identificeren en eventueel naar Nederland overbrengen van de stoffelijke overschotten van de vele in de Russische zone van Duitsland begraven Nederlanders.¹⁰⁸ Verder meldde hij, dat hij schatte dat het repatriëren van alle Nederlandse stoffelijke overschotten, vier of vijf jaar zou kunnen duren. Of dit zou plaats vinden zou afhangen van toestemming en financiering door de Nederlandse regering. Hij was van mening dat voor het transport van de Stijkelgroep deze toestemming wel verkregen zou worden.¹⁰⁹ De heer Wagenaar melde op 5 juni dat deze toestemming door de Nederlandse regering was verleend.¹¹⁰

De onverwachte beslissing van de Russen om toestemming te geven hing waarschijnlijk samen met het Franse aanbod tot samenwerking met betrekking tot de repatriëring, dat gedaan werd in december 1946 en in augustus van het jaar daarop

¹⁰⁷ Brief W Wagenaar aan generaal-majoor Huender, het hoofd van de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad in Duitsland, 16 november 1946, NA 2.05.55 inv. nr. 843.

¹⁰⁸ Circulaire W Wagenaar, 4 juni 1947, NIOD 190b inv. nr. 1b. Uit een gesprek op 4 juni 1947 van W Wagenaar met de directeur van de Dienst Berging en Identificatie, overste De Ruyter van Stevenink.

¹⁰⁹ Ibidem.

¹¹⁰ Circulaire W. Wagenaar, 5 juni 1947, NOID 190b inv. nr. 1b.

officieel was geaccepteerd. De onderhandelingen hierover waren in mei nog gaande. Het is de vraag of de Nederlandse regering bij wijze van proef de Stijklgroep heeft doen repatriëren, of dat ze van plan was om alleen de Stijklgroep te repatriëren uit Duitsland en voor de overige Nederlandse stoffelijke overschotten een verzamelkerkhof in te richten in Berlijn. Er is geen documentatie beschikbaar om deze visies te ondersteunen, maar het is bijzonder dat de Stijklgroep nog vóór het regeringsbesluit om te repatriëren al op rijkskosten gerepatrieerd is.

De heer Wagenaar en mr. Bakker haastten zich naar het ministerie van Buitenlandse Zaken om een visum voor Berlijn aan te vragen om ter plaatse te helpen bij het regelen van vervoer van de stoffelijke overschotten van de groep. Zij hadden nog steeds geen toestemming van de Russische autoriteiten voor het betreden van de Russische zone maar konden wel vrij bewegen in de overige bezettingszones van Berlijn. Op woensdag 11 juni 1947 vertrokken beiden heren voor een week naar Berlijn. Ondanks het feit dat ze de Russische zone niet konden betreden, hadden ze nuttig werk gedaan met het leggen van contacten en spreken van zo veel mogelijk mensen die tijdens de oorlog in contact waren geweest met leden van de Stijklgroep.

Op 5 juni werden om 22.30 de stoffelijke overschotten van de eerste twintig slachtoffers van de Stijklgroep in de Franse sector van Berlijn ontvangen en opgewacht door generaal majoor Huender, die een krans bij de voorlopige rustplek legde. De overige dertien overschotten van de tweede groep werden enige tijd later ontvangen. De reis zette zich vanuit Berlijn voort via Hannover naar Beek.

Aangekomen in Beek, op 24 juni, werd de eerste groep opgewacht door commissaris van de Koningin in Gelderland, jhr. mr. C.G.C Qaurles van Ufford, de burgemeester van Ubbergen Beek, mr. C.A. Saffen. Verder waren er nog vertegenwoordigers van het Rode Kruis, namens de Dienst Identificatie en Berging, overste Ruyter van Stevenink, en het comité voor de Stijklgroep, bestaande uit, mevr. Gude-v.d. Brugge, de heer A. Stijkl sr. en de heer Wagenaar. De stoet hield enige ogenblikken stil bij de Nederlandse grens ter nagedachtenis aan de gevallen en enige kransen werden aan de auto, die de lichamen vervoerde bevestigd.¹¹¹ Vanuit Beek zette de stoet zich voort richting Den Haag. Een vermelding verdient, het feit dat nabij het massagraf van de leden van de Stijklgroep in Döberwitz, nog negen

¹¹¹ *De Nederlander*, 25 Juli 1947.

Nederlanders begraven waren. Deze zijn pas in mei 1948 gerepatriëerd en in Nederland herbegraven.¹¹²

Nog vóór zijn vertrek naar Berlijn had de heer Wagenaar plannen gemaakt voor een eredienst en herbegravenis van de Stijkelgroep. Al in januari 1946, nog ver voordat er sprake was van concrete plannen voor de repatriëring van de stoffelijke overschotten, had hij contact gehad met een lid van het Haagse Gemeentebestuur over een erebegravenis en eregraf voor de Stijkelgroep in Den Haag.¹¹³ Op 2 februari van dat jaar werd de heer Wagenaars verzoek besproken in de gemeentelijke commissie van toezicht en advies voor de begraafplaatsen in Den Haag, nadat het Haagse College geen bezwaar had gezien in het oprichten van een passend gedenk teken.¹¹⁴

Voor Den Haag was de heer Wagenaars verzoek een uitkomst, om verschillende redenen. In 1945 had de Plaatselijke Adviesraad der Illegaliteit zich tot de burgemeester gewend voor het oprichten van een monument, op de algemene begraafplaats aan de Kerkhoflaan bij het massagraf van de op de Waalsdorpervlakte gefusilleerde verzetsmensen. Voor de vervaardiging van dit monument had de gemeente zich in verbinding gesteld met de kring van beeldhouwers en na enig beraad mejuffrouw M. Gobius uitgekozen, om een ontwerp voor het monument te maken. De plannen vonden geen uitvoering omdat de stoffelijke overschotten van de gefusilleerden vanuit het massagraf naar andere plaatsen zijn overgebracht. Hierdoor zat de gemeente Den Haag met een ontwerp voor een monument, maar zonder een plek en aanleiding om die te plaatsen.¹¹⁵

Een andere reden was dat: ‘te ’s Gravenhage nog nimmer een werkelijke herdenking van de gevallen van het verzet gehouden is’. ‘Ook bestaat hier niet een bedevaartplaats, zoals in Amsterdam.’¹¹⁶ Voor Den Haag was het dus een prestige kwestie om niet achter te blijven bij Amsterdam en Bloemendaal. In Bloemendaal was reeds bij de erebegraving een herdenkingsdienst gehouden ter nagedachtenis van de gevallen van het verzet tijdens de oorlog op 27 november 1945, bij de

¹¹² Informatie van dhr J. Teeuwisse, werkzaam voor de oorlogsgravenstichting, per e-mail 24 november 2005.

¹¹³ Vertrouwelijk schrijven, auteur onbekend, aan het Gemeentebestuur van Den Haag, 21 januari 1946, Haags Gemeentearchief (HGA), inv.nr. 610, gemeentebestuur 1937-1952.

¹¹⁴ Brief H.E. Suyver, voorzitter van de commissie van toezicht en advies voor de Begraafplaatsen gemeente Den Haag, aan Burgemeester en Wethouders van Den Haag, 4 juni 1947, HGA inv.nr. 433, plantsoenen dienst.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ Vertrouwelijke brief, auteur onbekend, aan het Gemeentebestuur van Den Haag, 21 januari 1946, HGA inv. nr. 610, gemeentebestuur 1937-1952.

herbegrafenis van Hannie Schaft. Het feit dat een substantieel deel van de Stijklgroep (achttien van de zevenenveertig) uit Den Haag en omgeving afkomstig was, maakte het ook aantrekkelijk om een eregraf en eredienst te houden in die stad. Vooral burgemeester de Monchy liet de heer Wagenaar weten sympathiek tegenover zijn verzoek te staan en in afwachting van repatriëring van de stoffelijke overschotten werden voorlopige plannen gemaakt. Een plek voor het eregraf werd uitgezocht op de nieuw in te richten begraafplaats Westduin (nu genaamd Ockenburg) met genoeg ruimte voor drieënveertig kisten met overschotten. Dit voor het geval dat de elf stoffelijke resten van de niet gefusilleerde, maar op andere wijzen overleden Stijklgroep leden, terug gevonden zouden worden en gerepatriëerd.

Een andere mogelijke overweging van de gemeente Den Haag was de grote drukte op vier mei op de Waalsdorpervlakte, tijdens de 'stille tocht' aldaar in de jaren 1946 en 1947. De lokale Haagse afdeling van de commissie Nationale Herdenking 40/45 hield vanaf mei 1948 ook een 'stille tocht' naar de begraafplaats 'Westduin' en de graven van de Stijklgroep aldaar. Hiermee hoopte men de grote drukte bij de 'stille tocht' naar de Waalsdorpervlakte te kunnen delen. In de jaren '46 en '47 namen daar namelijk rond de veertig- tot vijftigduizend personen aan deel.¹¹⁷

De heer Wagenaar bespakte zijn plannen voor de herdenkingsdienst en het eregraf met de nabestaanden, tijdens de bijeenkomsten die hij organiseerde en hield hen via zijn circulaire op de hoogte van zijn vorderingen. Het plan was om de lichamen bij aankomst in Den Haag voorlopig bij te zetten in Westduin, in afwachting van de herdenkingsdienst in de Grote Kerk in Den Haag. Tijdens deze dienst werd, een per loting bepaalde kist, in de kerk gezet en na de dienst met de stoet naar Westduin vervoerd en aldaar ter aarde besteld.

Bij het Ministerie van Oorlog werd een aanvraag gedaan voor het verlenen van militaire eer voor de dienst en de begrafenis. Aan dit verzoek werd door het ministerie voldaan. Acht hoge functionarissen van de land-, zee- en krijgsmacht deden dienst als slippendrager, zeshonderd troepen waren aanwezig langs de route van de rouwstoet. In de stoet zelf marcheerde met omfloerste trommels een afdeling tamboers en hoornblazers van het Regiment; Stoottroepen gevolgd door het stafmuziekcorps van dit regiment, dat treurmuziek ten gehore bracht. Op Westduin werd de stoet opgewacht door driehonderd man van de school Verbindingstroepen die in carré om

¹¹⁷ Rondschriften van de Commissie Herdenking 1940-1945, afdeling 's-Gravenhage, 25 maart 1948, HGA inv. nr. 610, gemeente bestuur 1937-1952.

de groeve stonden opgesteld. Aan weerszijde hiervan stond een vuurpeloton van de wachtcompagnie van het Ministerie van Oorlog.¹¹⁸

Het eerste gedeelte van de begrafenis bestond uit de herdenkingsdienst in de Grote Kerk, of Sint Jacobs Kerk in Den Haag. Sprekers waren Ds. A.K. Straatsma, Nederlands Hervormd Predikant te 's Gravenhage, Mr. W.A.J. Visser, Burgemeester van Den Haag en Ir. H. Glazenburg, de enige mannelijke overlevende van de Stijklgroep. Een Belgische pater die met de leden van de Stijklgroep in Berlijn gevangen gezeten had, kreeg geen toestemming van de Bisschop van Haarlem om te spreken in de kerk.

Bij de plechtigheden in de kerk werd H.M Koningin Wilhemina vertegenwoordigd door de luitenant ter zee eerste klasse H.A.W. Goossens. H.K Prinses Juliana en Z.K.H Prins Bernhard werden vertegenwoordigd door de ritmeester C.C Geertsema. De regering werd vertegenwoordigd door de Minister van Oorlog, A.H.J.L. Fiévez.¹¹⁹ Vele hoogwaardigheidsbekleders van gemeente, provincie, politiek en andere non-gouvernementele organisaties waren aanwezig.

De belangstelling voor de dienst was zeer groot. De commissie voor de Stijklgroep; mevrouw Gudde-van der Brugge, A. Stijkl en W. Wagenaar, die het evenement organiseerden, kregen talloze aanvragen voor toegangskarten. Er was in de kerk ongeveer plaats voor achttienhonderd man en er moesten zeshonderd additionele plaatsen gecreëerd worden om aan de aanvragen te kunnen voldoen.¹²⁰

De families van nabestaanden konden ten hoogste veertig karten aanvragen voor vrienden en familie en vier karten voor de intiemste bloedverwanten. Voor deze laatste groep werden plekken gereserveerd 'in het koor' tegenover de preekstoel.¹²¹

Wat opvalt uit de dienst is de poging de herdenking in een groter kader te plaatsen. De herdenkingsdienst was niet alleen voor de drieënveertig gevallen der Stijklgroep maar in hen, allen, die vanwege verzet in het Buitenland zijn omgekomen, zo staat het op het programma van de dienst te lezen.¹²² De drie sprekers tijdens de dienst benadrukken allemaal de diversiteit van de leden van de Stijklgroep in leeftijd, beroep en stand. 'Huisvrouw en student, soldaat en generaal majoor, smid en fabrieksdirecteur, intellectueel en visser, zij hadden allen gehoor gegeven aan de

¹¹⁸ *De Nederlander*, 4 augustus 1947.

¹¹⁹ *Nieuwe Courant*, 31 juli 1947.

¹²⁰ Brief W Wagenaar aan kolonel Millenaar, 22 juni 1947, NA 2.05.55 inv. nr. 843.

¹²¹ Circulaire W Wagenaar, 8 juli 1947, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹²² Programma voor de herdenkingsdienst voor de leden van de Stijklgroep, 1 augustus 1947, archief van de Stichting Eregraf Stijklgroep.

oproep van hun geweten en hadden de strijd gestreden met inzet van hun leven.¹²³

Wat ook naar voren werd gehaald was de teleurstelling over de naoorlogse maatschappij.¹²⁴ Ds. Straatsma zei zelfs; ‘wat is er na de bevrijding in Nederland geknoeid’. Over de noodzaak tot samenwerken om de materiële en morele toestand van het land te verbeteren.

Tussen de toespraken door was er gezang van het Zaans kamerkoor met onder andere *Ecce, quomodo moritur* (zie hoe de rechtvaardige sterft) van Händl. De dienst werd besloten met het gezamenlijk zingen van twee coupletten van het *Wilhelmus*. De kist met het stoffelijke overschot van een van de leden van de Stijkelgroep werd vervolgens de kerk uitgedragen en op de baar geplaatst, om deel te nemen aan de rouwstoet richting Westduin. De stoet was ongeveer 1 kilometer lang. Er liepen naast de manschappen en het stafmuziekcorps ook nog vertegenwoordigers mee van verschillende verzetsorganisaties.¹²⁵

Langs de route van de stoet hadden zich duizenden mensen opgesteld, om een laatste eer te bewijzen aan de gevallenen. Van vrijwel alle huizen langs de route waaide de vlag halfstok.¹²⁶ Omstreeks vijf uur arriveerde de stoet op de begraafplaats. Ze hadden ongeveer twee-en-een-half uur nodig gehad om de weg af te leggen tussen de kerk en de begraafplaats. Onder tussen waren de nabestaanden van de Stijkelgroep leden in zes autobussen van de Haagsche Tramweg maatschappij vervoerd naar het Valkenbosch plein om de stoet langs te zien komen en daarna naar Westduin.

Daar aangekomen sprak als eerste: luitenant generaal jhr. W. Roëll, oud commandant van de Ordedienst. Hij sprak zijn dank uit voor de belangstelling van het koninklijke huis voor de herbegrafenis. Luitenant admiraal b.d. J. Th. Furstner, minister van Marine in het tweede kabinet van Gerbrandy in Londen, bracht een eerbewijs aan de doden, namens die Nederlanders die het voorrecht gehad hebben, de strijd buiten het vaderland openlijk te kunnen voeren. De laatste spreker mr. B.W. Stomps, voorzitter van de Nederlandse vereniging van ex-politieke gevangenen (EXPOGE) sprak woorden van hulde aan de gevallenen, hierop zette de Koninklijke Militaire Kapel het *Wilhelmus* in waarna het vuurpeloton ten slotte het eresalvo

¹²³ Toespraak van ir. H Glazenburg ter gelegenheid van de herdenkingsdienst voor de Stijkelgroep in de grote kerk in Den Haag, 1 augustus 1947, archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep.

¹²⁴ Toespraak van mr. W.A.J. Visser ter gelegenheid van de herdenkingsdienst voor de Stijkelgroep in de grote kerk in Den Haag, 1 augustus 1947, archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep.

¹²⁵ Circulaire W Wagenaar, 28 Juli 1947, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹²⁶ *De Nederlander*, 4 augustus 1947.

loste.¹²⁷ Ds. Straatsma zegende het begrafenisformulier en de heer Wagenaar bedankte, namens de nabestaanden, alle aanwezigen. De plechtigheid werd besloten met het zingen van ‘Wilt heden nu treden’.¹²⁸ Er werden kransen gelegd door o.a. het Algemene Hoofdkwartier Ordedienst, C.P.N de Waarheid, Federatie Oud-Illigale Strijders en het comité Oranje Hotel.¹²⁹ Hieruit valt op te maken dat de Stijkelgroep binnen de naoorlogse verzetsverenigingen erkend en geaccepteerd was. Dit is voornamelijk te danken geweest aan het pr offensief van de heer Wagenaar.

De repatriëring, de herdenking en de herbegravenis waren in de media goed aanbod geweest. De kerkdienst werd door de NCRV radio uitgezonden en ook gefilmd. Een stuk van deze film is te zien geweest in verschillende bioscopen in Den Haag. De gehele film duurde ongeveer 20 minuten en was op dat moment een technisch hoogstandje. Het was een nieuw procédé voor het maken van een kleurenfilm, voor het eerst vertoond in Europa.¹³⁰ Een andere zwart wit opname was te zien in alle bioscopen in het polygoon journal. Verder berichten vrijwel alle kranten over de dienst en de herbegravenis.

De uiteindelijke kosten voor de repatriëring, herdenkingsdienst en de herbegravenis zijn opmerkelijk laag gebleken. Dit komt omdat een deel van de diensten niet in rekening is gebracht. De begrafenis ondernemer, Innemee en Zonen, de stalhouder van der Lans, de organist van de kerk, de koster van de kerk en het zangkoor boden gratis hun diensten aan.¹³¹ In totaal hebben de nabestaanden volgens berekening van de heer Wagenaar, f 1350,94, aan kosten gemaakt. Omgerekend naar het huidige prijsniveau komt dat bedrag overeen met € 5863,25.¹³² Dit is uitgegeven aan stencils, porti, taxis, drukwerk, kransen en foaien voor het personeel van de begraafplaats.¹³³ Dit doet vermoeden dat de kosten voor de opgraving en vervoer van de stoffelijke overschotten betaald zijn door de regering. Nog voordat de regering officieel besloot de kosten van repatriëring van stoffelijke overschotten te vergoeden, in augustus 1947, hadden zij dit in zake de Stijkelgroep al gedaan. De reden hiervoor is moeilijk te achterhalen. Misschien was er hoop dat alleen de Stijkelgroep

¹²⁷ Ibidem.

¹²⁸ Ibidem.

¹²⁹ Circulaire W. Wagenaar, 5 augustus 1947, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹³⁰ *Haagsche courant*, 8 augustus 1947.

¹³¹ Circulaire W. Wagenaar, 11 september 1947, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹³² Gegevens ontleend aan de consumentenprijsindexcijfer reeks 1938-2005 van het CBS, 2 januari 2005.

¹³³ Circulaire W. Wagenaar, 15 oktober 1947, NIOD 190b inv. nr. 1b.

gerepatrieerd zou worden uit Duitsland en als symbool zou dienen voor alle in Duitsland omgekomen Nederlanders. Men zou dan niet meer over te hoeven gaan tot algemene repatriëring. Een andere reden kan zijn: de politieke druk om de Stijkelgroep snel te repatriëren door het goede netwerken van de heer Wagenaar. Hij was bevriend met de minister van Sociale Zaken W. Drees, had ook H.M. Wilhelmina op de hoogte weten te stellen van zijn zaak en had de sympathie gewonnen van onder andere generaal majoor Huender in Berlijn.

Na de herbegravenis bezigde de heer Wagenaar zich met de plannen voor het permanente monument en eregraf. Hiervoor zocht hij contact met het gemeente bestuur van Den Haag die naast het beschikbaar stellen van de grond voor het eregraf, ook bereid was een deel van de kosten voor het monument te dragen. De heer Wagenaar was nog in onderhandeling met de gemeente over het monument en het bedrag wat de gemeente er aan wilde besteden. Toen op 4 juli 1947 een oproep verscheen in verschillende landelijke kranten om geld bijeen te brengen voor een monument voor de Stijkelgroep, door een speciaal hiervoor in het leven geroepen comité, was de heer Wagenaar dan ook onaangenaam verrast. Dit comité bestond uit enkele ‘medewerkers’ van de Stijkelgroep die aan Duitse berechting ontkomen zijn. Hij liet de nabestaanden enige tijd later in een circulaire weten, uit betrouwbare bron te hebben vernomen, dat deze inzamelingsactie gestaakt werd en het comité ontbonden.¹³⁴ Verder wees hij de nabestaanden op het gevaar van voortijdige kennisgeving van de plannen voor een monument en de rol van de gemeente Den Haag hierbij.¹³⁵ De heer Wagenaar was op dat moment al een inzameling aan het houden onder de nabestaanden voor het monument en had de afspraak met de gemeente Den Haag dat deze het opgehaalde bedrag zou aanvullen tot een werkbaar budget. In totaal werd door de nabestaanden een geldbedrag van f 3428,- bijeen gebracht (vergelijkbaar met € 14.810,- nu).¹³⁶ De Gemeentewerken van de Gemeente Den Haag schatte de kosten voor het aanleggen van een gedenkmuur, een beeld en het plaatsen van kruizen op de afzonderlijke graven, op een totaal van f 8000,- (huidige waarde ± € 34.563,-).¹³⁷

¹³⁴ Circulaire W Wagenaar, 26 juli 1949, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹³⁵ Circulaire W Wagenaar, 16 maart 1950, NIOD 190b inv. nr. 1b.

¹³⁶ Gegevens ontleend aan de consumentenprijsindexcijfer reeks 1938-2005 van het CBS, 2 januari 2005.

¹³⁷ Circulaire W Wagenaar, 29 april 1950, NIOD 190b inv. nr. 1b.

Het eregraf zou bestaan uit drieënveertig witte kruizen van Vaurion (een Franse kalksteensoort), een beeld van het zelfde materiaal, ontworpen door Mej. Gobius, een gedenkmuur van simpel baksteen met erop bevestigd een plak met de namen van de gevallen en een heg die het eregraf afscheid van de rest van de begraafplaats. Het beeld, dat in ruw gehakte Vaurion is uitgevoerd, 'stelt een man voor in geknielde houding met gebogen hoofd, de armen enigszins uitgespreid neerhangend, de handpalmen naar voren open, weergevende de berusting en de overgave waarin alles, dus ook het einde aanvaardbaar wordt'.¹³⁸ Dit ontwerpplan werd, door zowel de nabestaanden als door Gemeente werken, goed gekeurd. Toch zou het nog enige tijd duren voordat het plan ten uitvoer werd gebracht.

Op 5 januari 1951 werd bij de notaris de oprichtingsakte voor 'De Stichting Eregraf Stijkelgroep' getekend.¹³⁹ Deze stichting had volgens artikel 2 van de akte: vier doelstellingen. Ten eerste: het richten van een verzoek aan de gemeente Den Haag om het goedgekeurde plan voor het oprichten van het eregraf uit te voeren. Ten tweede: het verzamelen van geld voor het bedoelde eregraf. Ten derde: het streven naar het verkrijgen door de stichting van eeuwigdurende afstand door de gemeente van de grond waarop het eregraf zou rusten. Ten vierde: het verlenen van medewerking aan het eventueel overbrengen van de stoffelijke overschotten naar het eregraf, van de overige leden van de Stijkelgroep, die niet gefusilleerd zijn, maar op andere wijze in Duitsland het leven lieten.

De oprichting van de stichting lijkt gezien de doelstellingen vooral een drukmiddel te zijn geweest om de gemeente Den Haag tot actie te brengen.

Met succes want op 4 mei 1953 werd het eregraf onthuld door de toenmalige burgemeester van Den Haag, F.M.A. Schokking, tijdens een besloten bijeenkomst voor de nabestaanden.¹⁴⁰ Tevens aanwezig was Ds. Harlod Poelchau, de Duitse gevangenis predikant die de gevallen tijdens hun gevangenschap in Berlijn geestelijk gesteund had.

De stichting bestaat nog steeds. De huidige taken zijn: het onderhouden van het eregraf en het onderhouden van de contacten met de nabestaanden. Recentelijk, in 1998 zijn de drieënveertig witte kalkstenen kruizen, die door de weersinvloeden

¹³⁸ Toelichting op het schetsontwerp voor een eenvoudig monument bij het graf van de Stijkelgroep op de Algemene Begraafplaats 'Westduin' te 's Gravenhage door M. Gobius, ongedateert, HGA, 610 gemeente bestuur 1937-1952.

¹³⁹ Oprichtingsakte van de Stichting eregraf Stijkelgroep, 5 januari 1951, NIOD 190b 3a.

¹⁴⁰ W.A Brug, 'De Stijkelgroep' in: *Maandorgaan van de documentatiegroep* '40-'45, 3015.

beschadigd waren, vervangen door zwarte impala kruizen. Wederom werden de kosten van deze renovatie van het eregraf uitsluitend gedragen door de nabestaanden van de overledenen. Met een bedrag van € 550,- per kruis (totaal € 23650,-) en gezien het feit dat na meer dan vijftig jaar na de oorlog, de groep directe nabestaanden steeds kleiner geworden is, maakt het een uitzondering in het huidige herdenkingsklimaat rond de tweede wereld oorlog.¹⁴¹ Terwijl de meeste graven van verzetshelden uit de tweede wereldoorlog geruimd worden en overgebracht naar locaties van de oorlogsgravenstichting, omdat er ofwel geen nabestaanden meer zijn om de kosten te dragen of diegene die er wel zijn dit niet meer willen of kunnen opbrengen, is er onder de nabestaanden van de Stijkelgroep genoeg bereidheid te vinden voor een grootschalig renovatieproject zoals die van 1998. Het eregraf van de Stijkelgroep is ook één van de weinige eregraven voor verzetshelden uit de tweede wereld oorlog, dat in een stichting bestaande uit nabestaanden wordt beheerd. Veel eregraven zijn overgedragen aan de oorlogsgravenstichting of aan de betreffende gemeente. Nog ieder jaar verstuurt de stichting in april een convocaat met personalia, informatie over de 4 mei herdenking op Ockenburg en andere herdenkingen. Ieder jaar ontvangt de stichting genoeg giften om de bloemen en kransen voor 4 mei te kunnen financieren en het rondzenden van het convocaat.¹⁴²

¹⁴¹ Brief G.J. Keuzekamp, directeur van Keuzekamp b.v., aan de Stichting Eregraf Stijkelgroep, 22 april 1998, archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep. Totale kosten voor de renovatie bedroeg € 42024,-.

¹⁴² Convocaten van de Stichting eregraf Stijkelgroep, archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep.

Herdenken in Nederland

Er is in Nederland een groeiende belangstelling voor herdenkingen. Dit geldt zowel voor de al langer bestaande herdenkingen rond de Tweede Wereldoorlog, als voor nieuwe vormen van herdenken, zoals herdenkingen van zinloos geweld en herdenkingen na rampen als de Bijlmerramp, de Herculesramp in Eindhoven, de vuurwerkramp in Enschede of de cafébrand in Volendam.¹⁴³

Het lijkt erop dat overal een herdenking voor wordt georganiseerd. Verbaasd vroeg een Radio-1 presentator, een correspondent in Azië waarom er op tweede kerstdag 2005 geen grote officiële Tsunami herdenking was gehouden in de getroffen landen. Sinds enige tijd is het *comme il faut* om iedere gelegenheid aan te grijpen om een herdenking of stille tocht te houden. Herdenken is hip. Maar waarom herdenkt men? Wat is de functie van herdenken?

Volgens prof. Von der Dunk is herdenken een elementaire menselijke behoefte en speelt het een onmisbare rol in de samenleving.¹⁴⁴ Hij is van mening dat herdenken samen hangt met drie impulsen. In de eerste plaats bevestigen herdenkingen het zelfbewustzijn van een groep, omdat ze herinneren aan gebeurtenissen in het verleden die voor de betreffende groep een ingrijpende betekenis hadden. Die gebeurtenissen hebben de saamhorigheid bevestigd en de leden dichter bij elkaar gebracht. Deze gebeurtenissen hoeven geen rampen te zijn, ook overwinningen en triomfen worden herdacht. ‘Men behoort pas volop tot een volk wanneer men in zijn historische mythen deelt.’¹⁴⁵

Ten tweede is herdenken een uiting van dankbaarheid aan voorvaderen, vanuit het idee dat men zonder hen, niets zou zijn.

Ten derde schuilt er in herdenken een opdracht. Datgene waarvoor het voorgeslacht heeft gestreden mag niet worden verkwanseld en men moet proberen een les te trekken uit het verleden.

Herdenken is een groepsproces en kan nationaal zijn. Het is een belangrijk element van het collectieve geheugen van een volk of land. Er is veel geschreven over een collectief geheugen van een volk, land en etnische groep maar een overeenstemming over wat dit begrip in zou houden, is er allerminst. ‘Collective

¹⁴³ Bavo Hopman, ‘Zin en moeite van herdenken’, *ICODO info* 1 (2001) 6-20, aldaar 6.

¹⁴⁴ H.W. von der Dunk, *Wanneer wordt het verleden verleden?* (Amsterdam 2003) 2.

¹⁴⁵ Von der Dunk, *Wanneer wordt het verleden verleden?*, 2.

remembrance is public recollection' volgens één schrijver.¹⁴⁶ Het is het vergaren van stukjes en beetjes uit het verleden en het publiekelijk samenvoegen ervan. Het publiek is de groep die het produceert, uitdraagt en consumeert. Het is dan ook geen optelling van individuele herinneringen, maar het wordt een geheel, dat meer is dan de som der delen. Het collectieve geheugen ontstaat door de uitlatingen en acties van deze groepen en individuen. Deze zijn te zien in boeken, films, lezingen, tentoonstellingen, monumenten, stille tochten en herdenkingen. De sociale roeringen van de vorige eeuw hebben ervoor gezorgd, dat de individuele herinnering apart is komen te staan van een politieke, of sociaal gesanctioneerde officiële versie van het verleden. Een voorbeeld hiervan is de onderkenning van de rol van het communistische verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland. Na de oorlog werd deze rol, in de collectieve officiële versie van herinnering, niet opgenomen door de spanningen van de koude oorlog en het wantrouwen jegens communisten. Dit was het resultaat van het ombuigen van de geschiedenis door politieke leiders. Politieke leiders buigen vaak het verleden om, in hun voordeel. Historici zijn ook niet de enigen die collectieve geschiedenis schrijven.¹⁴⁷ Zij dragen er zeker wel aan bij, maar zijn niet de hoofdleveranciers.

De Franse schrijver Pierre Nora houdt er een andere opinie op na en schrijft in de inleiding van zijn boek, *les lieux de mémoire*, dat; 'On ne parle tant de mémoire que parce qu'il n'y a plus'.¹⁴⁸ Sinds de maatschappij rituelen heeft afgeschaft en daarmee het collectieve geheugen heeft losgelaten, is er een vraag naar kunstmatige of symbolische substituten om dit verlies goed te maken. Wat we hebben zijn tweede rangsherinneringen, we verzamelen, organiseren, stellen ten toon en catalogiseren, maar dit bevat alleen de vorm en niet de inhoud van de herinnering. In het kort is Nora van mening dat de snelle vermindering en verandering van het nationale geheugen aanleiding geeft voor het maken, creëren van nieuwe plaatsen en symbolen. De Engelse schrijver Eric Hobsbawm schrijft: 'when a rapid transformation of society weakens or destroys the social patterns for which 'old' traditions had been designed, this produces new tradition.' 'Such changes have been particularly significant in the past 200 years, and it is therefore reasonable to expect the instant formalizations of

¹⁴⁶ Jay Winter en Emmanuel Sivan (red.), *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999) 6.

¹⁴⁷ Winter en Sivan, *War and remembrance*, 8.

¹⁴⁸ Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire I la république* (Parijs 1984) XVII.

new traditions to cluster during this period'.¹⁴⁹ Wanneer blijkt dat de oude gewoonten en tradities niet meer voldoen aan de veranderde situatie of niet flexibel genoeg blijken om binnen die veranderde situatie te functioneren, word over gegaan op nieuwe tradities. Men maakt nieuwe tradities, die wel voldoen aan de huidige eisen: 'the invention of tradition'. Misschien is de huidige herdenkingstrend wel een voorbeeld van een 'invented tradition'.

Maar het verleden is altijd populair geweest, 'because it locates family stories in bigger, more universal, narratives.'¹⁵⁰ Dit is te zien aan de grote populariteit van (semi-) historische romans zoals: *De eeuw van mijn vader*, van Geert Mak waarin hij een biografie van het Nederland van de twintigste eeuw, in de vorm van een familiegeschiedenis heeft gegoten.

In de twintigste eeuw is door de combinatie van staatsvorming, nationalisme en veel oorlog, een collectief geheugen ontstaan, waarin de staat een belangrijke rol speelt als vormgever van dit geheugen. Herinnering is een persoonlijk proces maar wordt ook door maatschappelijk contact gevormd. Hierbij wordt, bewust of onbewust, een versie van het verleden overgedragen via school, film en televisie.¹⁵¹

Het is moeilijk om deze steeds veranderde collectieve herinnering te vatten, omdat deze bestaat uit gevoelens, gedachten en herinneringen. De concrete uitdrukkingen van deze gevoelens, gedachten en herinneringen zijn er in de vorm van een nationaal monument, een gedenksteen, een kinderverhaal, een herdenkingsritueel of een imposant geschiedwerk. Deze zaken gelden als een uitdrukking van het collectieve geheugen en zijn een poging om het verleden te fixeren.¹⁵² Er zijn verschillende gebeurtenissen die herdacht worden, zoals triomfen en overwinningen, maar ook rampen en slachtoffers.

Binnen het terrein van het collectieve geheugen in west Europa speelt de Tweede Wereldoorlog een grote rol. Een auteur schrijft zelfs dat; 'zoals de Franse Revolutie tot in de twintigste eeuw fungeerde als een referentie punt op vrijwel alle terreinen van het maatschappelijk denken en handelen, zo zou de prominente aanwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in het publieke discours en de openbare ruimte kunnen worden opgevat als een aanwijzing dat deze geschiedenis is uitgegroeid tot het

¹⁴⁹ Eric Hobsbawm en Terence Ranger (red.) *The invention of tradition* (Cambridge 1983) 5.

¹⁵⁰ Winter en Sivan, *War and remembrance*, 7.

¹⁵¹ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz* (Groningen 1995) 13.

¹⁵² Van Vree, *In de schaduw*, 13.

belangrijkste politieke en morele richtpunt van de hedendaagse cultuur.¹⁵³ Voor Nederland kwam de Tweede Wereldoorlog na een uitzonderlijk lange periode van neutraliteit. Daardoor had de samenleving weinig ervaring met het geweld van een moderne oorlog.¹⁵⁴ Andere West Europese landen hadden al een moderne totale oorlog meegemaakt, in de vorm van de Eerste Wereldoorlog. Het ontbreken van ervaring uit de Eerste Wereldoorlog zorgt er in Nederland voor dat alle herdenkingsaandacht uitgaat naar de Tweede Wereldoorlog. Er kan gesteld worden dat de Tweede Wereldoorlog voor Nederland de nationale herdenkingsgebeurtenis is. Naast de herdenking van de Tweede Wereldoorlog zijn er weinig nationale herdenkingen of feestdagen (afgezien van koninginnedag).

Het specifiek herdenken van de doden is iets van alle tijden en de moderne staat herdenkt vaak een oorlog doormiddel van het herdenken van de gesneuvelde soldaten. De begrafenis en monumenten voor gevallen soldaten in de huidige vorm, vindt zijn oorsprong in de jaren rond 1800.¹⁵⁵ De Franse revolutie en Napoleon creëerden naast een nieuw nationaal bewustzijn ook een nieuw soort soldaat. In plaats van alleen maar huurling soldaten, mobiliseerde de revolutie en later Napoleon zelf, vrijwilligers die door idealisme en patriottisme gedreven werden. Ook door de invoering van de dienstplicht werd de soldaat een belichaming van de moderne staat. Oorlogsmonumenten op pleinen en begraafplaatsen werden een normaal verschijnsel. Na de Eerste Wereldoorlog werden in Frankrijk, Duitsland en in mindere mate Groot-Brittannië, in vrijwel elke negorij een monument opgericht voor de overleden plaatselijke rekruten. Zo sterk was de momentendrang en herdenkingsbehoefte. Dit herdenken gebeurde, zoals gebruikelijk met behulp van symbolen als: beelden, bloemen en bijzondere plekken. Men stond stil bij een gebeurtenis, een slachtoffer of de overlevenden.

Tijdens nationale herdenkingen worden vaak de zelfde handeling (een stille tocht, kranslegging of moment van stilte) verricht, om het herdenken een officieel ritueel karakter te geven. Vaak groeien deze herdenkingsrituelen uit tot symbolen van conservatisme en verstarring, als de jongere generaties de binding verliest met de

¹⁵³ Ibidem 14.

¹⁵⁴ Van der Dunk, *Wanneer wordt het verleden verleden?*, 4.

¹⁵⁵ Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan* (Nijmegen 1999) 71.

directe aanleiding tot de herdenking.¹⁵⁶ Het nut van het herdenken lijkt dan te vervallen.

Er is wel eens gezegd dat de Nederlanders al bezig waren met de herdenking van de bezettingstijd, voordat de oorlog goed en wel voorbij was.¹⁵⁷ Het plan voor de oprichting van een nationaal monument op de Dam in Amsterdam dateert van februari 1945.¹⁵⁸ Het monument zou zo snel mogelijk na de bevrijding moeten verrijzen om de nationale saamhorigheid te belichamen.¹⁵⁹ In verschillende gemeenten werden gedurende de oorlog al monumenten opgericht om Nederlandse soldaten te herdenken, die tijdens de mei dagen van '40 waren gesneuveld. Direct na de bevrijding werden overal door gemeenten, maar ook door individuen, gedenktekens opgericht ter herinnering aan de oorlog, de bevrijding, het verzet, de gefusilleerden, de gesneuvelden etc.¹⁶⁰

Dr. L. de Jong schrijft in zijn werk over de Tweede Wereldoorlog: 'Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog', dat de herinnering aan de oorlog in Nederland niet een constante is. Hij stelt dat direct na de oorlog, voor de eerste tien tot vijftien jaar de neiging overheerste om niet te veel aan de bezettingstijd te denken. De processen tegen NSB'ers en verraders, erkent hij, werden wel met intense belangstelling gevolgd, maar die belangstelling droeg een geïsoleerd karakter. Na ieder proces en het daarop volgende vonnis, ging men over op de orde van de dag. Vooral omdat de materiële te korten na de oorlog, de strijd in Indië en de groeiende verwijdering tussen het Westen en de Sovjet-Unie de aandacht vroegen. Ook speelde voor veel mensen de teleurstelling over de niet genoeg ingrijpende zuivering van economische en politieke collaborateurs een rol.¹⁶¹ De herinnering aan de bezetting werd verdrongen. Zozeer zelfs dat een boek als *Het Achterhuis* van Anne Frank door verschillende uitgeverij werd geweigerd. Toen het uiteindelijk in '47 uitkwam, verscheen het in een oplage van slechts vijftienhonderd exemplaren. Ondertussen is het boek anno 2005 vertaald in vijftenzestig talen en zijn er meer dan dertig miljoen exemplaren verkocht.¹⁶²

¹⁵⁶ Perry, *Wij herdenken*, 79.

¹⁵⁷ Pieter Lagrou, 'Herdenken en vergeten, de politieke verwerking van verzet en vervolging in Nederland na 1945', *Spiegel Historiael* 3/4 (1994) 109-115, aldaar 111.

¹⁵⁸ Perry, *Wij herdenken*, 78. NB. Het monument werd op 4 mei 1956 onthuld.

¹⁵⁹ In werkelijkheid zouden plannen voor het monument pas jaren later verwezenlijkt worden.

¹⁶⁰ Wim Rademaker en Ben van Bohemen, *Sta een ogenblik stil* (Kampen 1980) 23.

¹⁶¹ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog XII, epiloog*, eerste helft ('s-Gravenhage 1988) 42.

¹⁶² www.annefrank.nl.

Na deze jaren van relatieve desinteresse, volgde in de jaren zestig een hernieuwde aandacht voor de oorlog. Dr. L. de Jong schrijft dit toe aan verschillende ook buitenlandse factoren. Hij noemt onder andere de arrestatie van en vervolgens het proces tegen de beruchte Nazi topman Adolf Eichmann, waaraan de media uitgebreid aandacht besteedde. De media die toen ook uitbereid was met de komst van televisie. Televisie was bijzonder geschikt voor het tonen van de Nazi gruwelen die tijdens de oorlog zijn begaan. In Nederland verschenen er verschillende oorlogsfilms en documentaires, waaronder ook dr. L. de Jongs eigen programma: *De Bezetting*. Het uitbrengen van dit televisie materiaal zorgde voor een hernieuwde aandacht.

De bezetting trok een diepe scheidslijn tussen voor- en tegenstanders van de Duitse overweldigers. De voorstanders: NSB'ers en collaborateurs waren een minderheid en de overgrote meerderheid, hoopte vrijwel van begin af aan, op Hitlers nederlaag. Er werd gesproken over 'de goeden' en 'de fouten'. Die tweedeling heeft jarenlang het beeld van de bezetting bepaald, waarbij de grote meerderheid zich vereenzelvigde met het actieve verzet, omdat men innerlijk aan de zelfde kant had gestaan. Alle herdenkingen stonden in het teken van het verzet.¹⁶³ Voor slachtoffers en andere getroffen en was weinig plaats.

De werkelijkheid in Nederland was volgens Pieter Lagrou dat; "The dominating collective experience was not heroism: it was, rather, economic hardship, individual suffering, humiliation and arbitrary persecution."¹⁶⁴ Na de bevrijding was de samenleving zo getraumatiseerd en had het nationale bewustzijn zo klap gehad, dat men behoefte had aan een patriotistisch helden beeld. Dit beeld werd gecreëerd aan de hand van het verzet. Een nationale verzetsmythe werd gecreëerd, waarin werd gedacht dat 'op enkele moreel zwakke landgenoten die 'fout' waren geweest na, het Nederlandse volk zich vanaf het eerste uur niet-aflatend geschaard had rondom de natie en de koningin in een eendrachtige afwijzing van de bezetting en een rotsvast vertrouwen in de bevrijding'.¹⁶⁵ Volgens Lagrou zou het herdenken van de oorlog zonder dit beeld van verzet en weerstand, de nationale wederopbouw in gevaar hebben gebracht. De herinnering van de vernedering, onmacht en het verlies, maar ook van de medeplichtigheid, kon alleen verwerkt worden in het licht van het verzet en patriotisme. Omdat tijdens de oorlog verschillende groepen apart werden

¹⁶³ Von der Dunk, *Wanneer wordt het verleden verleden?*, 5-6.

¹⁶⁴ Pieter Lagrou, *The legacy of Nazi occupation* (Cambridge 2000) 2.

¹⁶⁵ Lagrou, 'Herdenken en vergeten', 110.

behandeld, zoals joden, arbeiders, politieke gevangenen en iedereen een eigen verhaal had en de oorlog anders had ervaren, was er geen sprake van één herinnering aan de oorlog na de bezetting. Dit in tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog in andere landen, waar in plaats van een lange bezettingstijd een echte militaire oorlog had gewoed. Het was hierbij eenvoudiger aan de hand van de soldaten verhalen, een heroïsch verhaal te maken, om in de nationale herinnering op te nemen. De pluriforme ervaring van de Tweede Wereldoorlog maakte het lastig voor de overheid om de bevolking één oorlogsherinnering te presenteren. Wat het ook lastig maakte was het feit dat het Nederlandse verzet niet uitsluitend bestond uit mensen die voldeden aan het beeld van een nationale held, zoals de vele communisten die deel hadden genomen aan het verzet tijdens de bezetting. Konden deze communisten wel nationale helden zijn? Wetend dat de Tweede Wereldoorlog vrijwel direct werd opgevolgd door de Koude Oorlog, waren communisten zeer verdacht en paste geheel niet in het nationale beeld van helden van het verzet.

Aan het einde van de bezetting was er veel discussie over de rol die het verzet zou moeten spelen in het Nederland van na de oorlog. Deze discussie vond ook plaats binnen het verzet zelf. Voornamelijk binnen de Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC) bestaande uit vertegenwoordigers van de verscheiden verzetsorganisaties, om en rond Amsterdam, was dit in de periode juli 1944-mei 1945 een heet hangijzer.¹⁶⁶ Niet alleen de vraag over wat voor een rol het verzet zou moeten in nemen werd bediscussieerd, maar ook de vraag of het verzet zich wel zou moeten mengen in de naoorlogse politiek. De ‘linkse groepen’ pleitte voor een politieke vernieuwing, waarbij het belang van de politieke verdeling op grond van religieuze gezindheid zou afnemen. De ‘rechtse groepen’ waren voorstander van een terug keer naar de politieke situatie van vóór de oorlog. Zij zagen het verzet als een opstand tegen een goddeloos en totalitair regime. Het doel van de opstand was de restoratie van de nationale normen en waarden, en het verzuilde systeem, waarin verschillende religies aan de basis stonden. Men was er zelfs trots op dat na de oorlog het verzet geen politieke rol ambieerde. De Nederlandse illegaliteit zou niet gedreven zijn door mensen met louter politieke drijfveren maar door individuen die samen werkten om de bezetter het land uit te werken, aldus: *Je maintiendrai*, een

¹⁶⁶ Lagrou, *The legacy*, 63.

verzetsblad, in een artikel over het verzet na de oorlog.¹⁶⁷ Daarbij komt nog, dat men in Nederland van regeringszijde angstig was voor een scenario als in de herfst van 1944 in België, waar een uit de hand gelopen protest van verzetsmensen plaats had gevonden. In Nederland werd deze gebeurtenis afgeschilderd als een bende van radicale verzetsmensen, die het begin van een burger oorlog voor ogen hadden.¹⁶⁸ Een groot deel van de verzetselite had nauwe banden met, of behoorde tot, de gevestigde orde en de regering, zodat zij al snel een gematigde en pro-regering houding aannamen. Toch maakte de regering zich zorgen over het discontent bij andere groepen van verzetsmensen. Deze groepen bleven na de oorlog over, zonder politieke rol, maar met een verlangen toch nog betrokken te blijven bij de oorlog en de nasleep. In Nederland was er geen traditie van militaire pracht en praal van medailles, vaandels, parades en het leggen van kransen bij monumenten voor de onbekende soldaat, een gebruik dat België en Frankrijk wel kenden en wat daar door gedrongen was tot ook civiele rituelen. In Nederland had men een behoefte aan dit soort sociale erkenning en de herkenning van anderen die het zelfde hadden mee gemaakt, om hierin te voorzien werden voormalige verzetsorganisaties opgericht. Veel van die verzetsorganisaties waren conservatief en tegen iedere vorm van militant veteraan'isme van voormalige verzetsmensen.

Toen, direct na de Duitse overgave op 5 mei 1945, de koningin aan Willem Schermerhorn en Willem Drees (beide politici waren op een politiek niveau actief geweest binnen het verzet) opdracht gaf een nieuw kabinet samen te stellen, besloten twee partijen niet te willen deelnemen aan de nieuwe regering. De Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Communistische Partij Nederland (CPN). De eerst genoemde omdat naar haar mening het nieuwe kabinet geen goede weerspiegeling was van de vooroorlogse politieke situatie, de tweede omdat het kabinet niet voldoende rekening hield met de nieuwe naoorlogse politieke sentimenten. Deze partijen namen niet deel aan de nationale eenheidsregering maar probeerden toch aandacht te krijgen. De regering heeft na de oorlog 'het verzet' genationaliseerd en naar zich toe getrokken. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD, het huidige NIOD), werd opgericht en L. de Jong werd aangesteld om een 'nationale historiografie' te schrijven over het Koninkrijk tijdens de oorlog. Verder werd er een monumenten commissie opgericht die controle kreeg over alle op te richten (en al opgerichte) monumenten ter

¹⁶⁷ 'Einde der illegaliteit?', *Je maintiendrai*, 2 november 1945.

¹⁶⁸ Lagrou, *The legacy*, 64.

herdenking aan de oorlog. Het GAC kreeg zeggenschap over een in te richten tentoonstelling over ‘het verzet’. De tentoonstelling wordt door Lagrou omschreven als; ‘Abstract, depersonalised and moralising, it was symbolic of the commemoration as seen by the GAC.’¹⁶⁹ Dat zelfde kan gezegd worden over alle pogingen van de regering tot herdenken direct na de oorlog.

Het antwoord van de ARP en de CPN-aanhangers hierop was, om hun rol in ‘het verzet’ te belichten doormiddel van film, radio en bijeenkomsten en om aan te tonen dat ook communisten en antirevolutionairen deel hadden genomen aan het verzet tegen de Duitse bezettingsmacht.

Het resultaat was dat direct na de oorlog het herdenken gepolitiseerd was en tussen regering aan de ene kant en de communisten van het CPN en de antirevolutionairen van de ARP, aan de andere kant.

Er waren na de oorlog vele slachtoffers en mensen die hadden geleden. Het verzet telde vele slachtoffers, onderduikers hadden fysiek en materieel schade opgelopen tijdens hun onderduikperiode en de verplichte tewerkstelling had een kwart miljoen Nederlandse arbeiders naar Duitsland gevoerd. Tachtig procent van de Nederlandse joden was gedeporteerd, van wie vijftien procent was vermoord. Tweeëntwintigduizend politiek vervolgd waren in concentratie kampen opgesloten, van wie er twintig procent bezweek onder de erbarmelijke omstandigheden.¹⁷⁰ Vanaf mei 1945 kwamen deze bijzondere slachtoffers terug naar Nederland, waar ze zich bevonden te midden van anderhalf miljoen ontheemden, op de vlucht voor de gevolgen van de bombardementen, voor de overstromingen en voor de honger in de steden. De regering moest al deze mensen noodhulp bieden en een sociale politiek formuleren om deze mensen te helpen. De regering was van mening dat, om deze mensen te helpen ‘een verkaveling van het landschap der oorlogsslachtoffers moest worden vermeden’.¹⁷¹ Redenen hiervoor waren zowel budgettair economisch als moreel. Het maken van een rangorde in leed en vaderlandse verdiensten zou de nationale eenheid ondermijnen. Een gevolg van dit uitgangspunt was dat alle pressiegroepen, slachtofferverenigingen en veteranenclubs door de regering werden genegeerd. De enige groep waarvoor de Nederlandse regering een uitzondering wilde maken was voor de groep van de slachtoffers van ‘het verzet’. Dit kwam omdat het

¹⁶⁹ Lagrou, *The legacy*, 74.

¹⁷⁰ Lagrou, ‘Herdenken en vergeten’, 113.

¹⁷¹ *Ibidem*.

beeld ‘het verzet’ - de nationalistische helden die gevuurd door patriottisme heldendaden begingen - goed in het plaatje paste dat de regering wilde presenteren aan de mensen. Voor hen werd de liefdadigheidsinstelling ‘Stichting 40-45’ opgericht met steun van Koningin Wilhelmina, premier Schermerhorn en het GAC. De Stichting had als taak de morele en materiële steun te verlenen aan die personen en hun families, of groepen die zich tijdens de bezetting bezig hebben gehouden met verzet door middel van woord of daad.¹⁷² Later in de zomer van 1947 stemde het parlement in met de wet op het buitengewoon pensioen, waardoor de staat de financiële verantwoordelijkheid voor de verzetsslachtoffers op zich nam. De Stichting werd belast met het uitvoeren van deze nieuwe wet.¹⁷³

Voor de kamp slachtoffers, de joden, zigeuners en homo’s was geen aandacht en geen stichting. Het leed van de concentratie kampen paste niet in het plaatje dat de regering wilde presenteren. De nationale herinnering moest de patriottische heldendaden van ‘het verzet’ omvatten en niet de willekeur en het immense leed van de holocaust.

Twee zaken geven een goed beeld van de herdenkingscultuur en ideeën direct na de oorlog: de 4 en 5 mei herdenkingen en de monumenten politiek.

‘The collective remembrance of past warfare, old soldiers, and the victims of wars is, a quixotic act. It is both an effort to think publicly about painful issues in the past and one which is bound to decompose over time.’¹⁷⁴

In de periode september ’44 tot mei ’45 zijn de verschillende delen van Nederland op verschillende data bevrijd. Maastricht werd bevrijd op 14 september ’44, Den Bosch op 27 oktober ’44, Middelburg op 6 november ’44, Arnhem, Zwolle, Assen, Groningen en Leeuwarden allen in april ’45, respectievelijk op de 16de, de 14de, de 13de, de 16de, en de 15de. Alleen de provincies Utrecht en Noord- en Zuid-Holland waren hierna nog bezet. Totdat generaal Blaskowitz van de Duitse Wehrmacht op 5 mei ’45, in Wageningen verklaarde, bereid te zijn zich over te geven en de volgende dag het document waarin dit vastgelegd werd ondertekende.¹⁷⁵

5 mei ’45 was dus de dag waarop er een einde kwam aan de bezetting in heel Nederland. Toch werd 5 mei niet direct tot nationale feestdag uitgeroepen. De 5de mei in 1946 viel op een zondag. Binnen verschillende kerkelijke kringen werd het als zeer

¹⁷² Lagrou, *The legacy*, 245.

¹⁷³ Lagrou, ‘Herdenken en vergeten’, 114.

¹⁷⁴ Winter en Sivan, *War and remembrance*, 10.

¹⁷⁵ De Jong, *Het Koninkrijk XII*, 67.

ongepast geacht op een zondag enige feestelijkheden te laten plaats vinden. Er werd vanuit de regering geen officieel standpunt ingenomen over de 5de mei van dat jaar. Men besloot dat er hier en daar wel samenkomsten zouden zijn, maar dit werd aan het particuliere initiatief overgelaten. Voor het erop volgende jaar had de regering het plan opgevat om de herdenking van de bevrijding te laten samen vallen met koninginnedag.¹⁷⁶ Niet alleen werd er op die manier een kostbare vrije dag uitgespaard, maar hiermee werd ook de koningin het symbool van nationale eenheid en harmonie, verbonden aan de bevrijding. Koningin Wilhelmina wees echter het idee van de hand en het zou enige jaren duren voordat er een bevredigende oplossing gevonden was voor het vieren van de bevrijding.

Als compromis voor de mensen die wel waarde hechten aan 5 mei werd in '47 het volgende bedacht: in dat jaar mocht, maar het was niet verplicht, op 5 mei de middag vrij worden gegeven door de werkgever. In '48 werd nog eens bepaald dat die vrije middag pas vanaf vier uur in zou gaan. Dit hield dus een vrije middag in van maar 2 uur voor het vieren van de bevrijding. Deze regeling zou zes jaar gehandhaafd worden tot 1953. Toen werd door het kabinet Drees besloten dat een ieder die de bevrijding wilde vieren er zelf een snipperdag voor diende in te leveren. Deze nieuwe regeling leidde tot een storm van protest. Het jaar 1955, werd als lustrum jaar, tien jaar na het einde van de oorlog, wel als nationale feestdag gevierd. De jaren tussen '55 en '58 kenmerkte zich net als de voorafgaande jaren door vaagheid en gebrek aan beleid van de regering. In '58 werd besloten om de bevrijding slechts in een lustrumjaar officieel te vieren. Deze regeling werd toch als wat schriel ervaren en in de jaren '80, toen de oorlog al meer dan 35 jaar geleden beëindigd was, veranderde er iets in dit beleid. De oorspronkelijke kamer motie, waarin gevraagd werd om de 5de mei een nationale feestdag te maken, werd na enige modificatie aangenomen. Het overheids personeel zou vrij krijgen voor 5 mei, terwijl voor het bedrijfsleven geen regeling werd opgesteld. Pas in 1990 werd de 5de mei door de regering uitgeroepen tot een jaarlijkse nationale feestdag.

Het vinden van een dag om de gevallen van de oorlog te herdenken zou eenvoudiger verlopen. Direct na de oorlog werd al op vier mei om acht uur in verschillende gemeenten één minuut stilte gehouden en werden er stille tochten georganiseerd. Vaak was niet de gemeente de drijvende kracht achter de tochten, maar

¹⁷⁶ Lagrou, 'Herdenken en vergeten', 113.

locale veteranen verenigingen of belangenorganisaties. Een voorbeeld hiervan is de, in een eerder hoofdstuk genoemde stille tocht op de Waalsdorpervlakte. Het idee voor deze herdenking van de gevallenen op 4 mei kwam van Friese illegale werkers, die zich verenigd hadden in de Vereniging Friesland 1940-1945. Het bestuur van deze vereniging legde haar plan, voor een herdenking van de gevallenen op 4 mei in midden januari '46, voor aan de GAC, die het voorstel vervolgens door speelde naar de regering. De regering verwierp het plan omdat 'men het karakter van rouw en feestvreugde onverbrekkelijk verbonden achtte aan de dag der bevrijding zelf en dat men het uit dien hoofde ongewenst achtte om deze elementen opzettelijk van elkaar te scheiden, door ze, ieder op een andere dag, in het bijzonder te laten spreken.'¹⁷⁷ Alhoewel de GAC zich aansloot bij de regering in deze, besloot zij ook om geen bezwaar te maken, tegen een idee van het Verenigd Verzet 's-Gravenhage om 'op de avond, voorafgaande aan de nationale feestdag, een rouw-omgang ter herdenking van de gevallenen', zou plaatsvinden.¹⁷⁸ Dit in Den Haag ontstane plan werd in enkele dagbladen gepubliceerd met het verzoek om een dergelijke manifestatie ook elders te organiseren.

Op 4 mei 1946 vond in Den Haag de bedoelde manifestatie plaats, die de naam 'stille tocht' kreeg. De tocht leidde naar het gebied in de duinen van de Waalsdorpervlakte, waar de SD (de Duitse Sicherheitsdienst) talrijke illegale werkers had laten fusilleren. Het is niet precies bekend op hoeveel andere plaatsen in '46 een dergelijke stille tocht heeft plaats gevonden maar volgens L. de Jong werden er in de eerste naoorlogse jaren in tal van steden en dorpen stille tochten gehouden.¹⁷⁹ De dodenherdenking op 4 mei is spontaan en zonder inmenging van het kabinet tot stand gekomen, dit in tegen stelling tot de 5 mei viering.

'In all combatant countries there has been a proliferation of monuments, understood as literary, visual, or physical reminders of twentieth century warfare. Many are self-serving tributes; most go beyond state-sponsored triumphalism to the familial and existential levels where many of the effects of war on the lives of ordinary people reside.'¹⁸⁰

Nog een voorbeeld van de poging van de overheid om de nationale herinnering aan de oorlog te creëren is de bewuste monumenten politiek, die gevoerd

¹⁷⁷ De Jong, *Het Koninkrijk XII*, 68.

¹⁷⁸ Ibidem.

¹⁷⁹ De Jong, *Het Koninkrijk XII*, 69.

¹⁸⁰ Winter en Sivan, *War and remembrance*, 8.

werd aan de hand van de monumenten commissie. ‘Een monument is een teken in de tijd. Het roept herinneringen op en maakt ons bewust van het collectieve verleden.’¹⁸¹ Althans dat is de bedoeling van een monument. Het is doelbewust neergezet als een teken in de tijd en herinnering aan een collectief verleden. Welk verleden dit is wordt bepaald door de ontwerpers en opdrachtgevers van een monument. Het is een product van het heden dat verwijst naar een specifiek verleden en een programma heeft voor de toekomst.

Direct na de oorlog bestonden er in het land al vele plannen voor de oprichting van gedenktekens. In veel gevallen ging het dan om een eenvoudig grafteken, een plaquette of een kruis met inscriptie ter na gedachtenis aan individuele slachtoffers en verzetsstrijders. Het doel was om te eren en herdenken. In het najaar van 1945 waren er, volgens kunsthistoricus J. Tilanus, al driehonderd gemeentebesturen en comités in het leven geroepen die een publiek gedenkteken wilde oprichten.¹⁸² Niet iedereen was het eens met deze ‘monumentenregen’. Vele vonden dat al het geld en moeite dat in een op te richten monument werd gestopt, beter besteed kon worden aan een sociaal of cultureel doel. Ook de Grote Adviescommissie der Illegaliteit was niet geheel enthousiast, maar met andere redenen. Begin juli 1945 liet zij een pers bericht uitgaan waarin zij bezorgdheid uitsprak over het feit dat personen ‘die door hun houding tijdens de bezetting niet waardig zouden zijn zich met dit werk bezig te houden zich toch als initiatiefnemer opwerpen’.¹⁸³ Om dit te voorkomen werd een commissie opgericht die alle plannen voor monumenten, publicaties en tentoonstellingen zou moeten coördineren en toetsen, om te voorkomen dat er een verkeerd beeld van de illegaliteit zou worden opgeroepen. Soortelijke ideeën werden ontwikkeld door Het Nationale Instituut, een samenwerkingsverband dat zichzelf omschreef als; de centrale organisatie tot verdieping van het nationale bewustzijn en tot versterking van de nationale saamhorigheid. Met de steun van Prins Bernhard streefde zij naar een culturele verheffing van de Nederlandse bevolking. In 1945 ondersteunde het Instituut een initiatief van de Amsterdamse verzetsvrouw A.M. Boissevain-Van Lennep, voor een ‘nationale feestrok’. Het idee was dat vrouwen zelf een feest rok zouden maken van kleurige en geborduurde lapjes stof die verwezen naar persoonlijke belevenissen en gevoelens van en tijdens de oorlog. De rok zou

¹⁸¹ Menno Landstra, *Het nationaal monument op de Dam*, (Amsterdam 1998) 10.

¹⁸² J.L.L. Tilanus, *De beeldhouder Mari Andriessen* (Weesp 1984) 40.

¹⁸³ Van Vree, *In de schaduw*, 29.

gedragen worden op bevrijdingsdagen om een uitdrukking te geven aan het idee van eenheid in verscheidenheid en de rol van vrouwen in de oorlog en de nationale wederopbouw.¹⁸⁴ Tijdens de oorlog hadden kunstenaars in Nederland aan prestige gewonnen. Vóór de oorlog waren zij veroordeeld tot een plaats in de marge van de Nederlandse samenleving. Na de oorlog was hun aanzien als maatschappelijke groep vergroot en daarmee hun eigenwaarde. Dit kwam mede doordat zij als beroepsgroep tijdens de oorlog hun integriteit hadden weten te bewaren en zes van hen die in ‘het verzet’ zaten het leven lieten o.a. Gerrit-Jan van der Veen en Frits van Hall. Hun verhoogde sociale status en grotere eigenwaarde zorgde ervoor dat zij zich na de oorlog actief bezig hielden met de discussie over de wijze waarop de herinnering aan de oorlog zou moeten worden vormgegeven.¹⁸⁵

Dergelijke officieuze en officiële initiatieven geven de behoefte weer, om de herinnering aan de oorlog te nationaliseren, maar ook om allerlei vormen van ongeregeld patriotisme en particularisme, die vlak na de bevrijding leefde in de kringen van het voormalig verzet en de binnenlandse strijdkrachten, terug te dringen van het publieke domein.¹⁸⁶ In oktober 1945 vaardigde de regering een monumentendecreet uit dat de oprichting van alle oorlogs- en of vredesmonumenten onderwierp aan goedkeuring door een monumenten commissie.¹⁸⁷ De centrale commissie zou bestaan uit vijf leden, onder wie een beeldhouwer en een architect. Deze centrale commissie overzag de elf provinciale commissies, waarin naast professionele leden, ook deskundige burgers zitting hadden.¹⁸⁸ Voor de op te richten nationale monumenten werd eind 1946 een apart comité in het leven geroepen, de Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens. Deze commissie bestond uit 149 vertegenwoordigers van uiteenlopende maatschappelijke organisaties en werd ondersteund door 1028 plaatselijke comités. Er werd besloten om tien verschillende en drie identieke gedenktekens op te richten. Monumenten zouden worden gebouwd voor het leger (Grebbeberg), de vloot (Den Helder), de koopvaardij (Rotterdam), de Britten (Arnhem), de Canadezen (Walcheren) en de Amerikanen (Maastricht); ‘de gevallenen aan het binnenlandsche front’ zouden worden herdacht met een erebegraafplaats in Bloemendaal en drie

¹⁸⁴ J. Withuis, ‘De doorbraak en de feestrok’, *De Gids* 154/4 (1991) 258.

¹⁸⁵ Van Vree, *In de schaduw*, 27.

¹⁸⁶ Van Vree, *In de schaduw*, 29.

¹⁸⁷ Lagrou, ‘Herdenken en vergeten’, 111.

¹⁸⁸ Van Vree, *In de schaduw*, 30.

eenheidsmonumenten in de vroegere concentratiekampen: Vucht, Amersfoort en Westerbork. In Wagening zou een gedenkteken worden geplaatst, waar de wapenstilstand was gesloten en in het Zeeuwse Ede, waar Wilhemina voet aan wal zette.¹⁸⁹ In Amsterdam zou het ultieme monument geplaatst worden; het nationale monument waarin de bezetting voor geheel Nederland verbeeld zou moeten worden en wat de post-oorlog eenheid zou moeten uitdrukken. Dit is echter niet gelukt, onder andere door onenigheid over het ontwerp van het monument en de tekst. Niet alleen had de beroepsvereniging voor beeldhouders een triomf behaald met de instelling van een monumenten commissie, omdat zij nu via de commissie hun esthetische en professionele wensen zagen verwezenlijkt, maar ook de vertegenwoordigers van ‘het verzet’ hadden hiermee invloed op hoe het voormalige verzet werd verbeeld en herinnerd. De eisen waren onder andere dat de monumenten geen beeltenis bevatte van herkenbare martelaren of een specifieke groep. Elk gedenkteken diende een opvoedende boodschap uit te dragen en, niet alleen maar het lijden of de uiteindelijke triomf. Het resultaat van het decreet is dat de meer dan vijftienhonderd Nederlandse monumenten die de bezetting herdenken, opvallend veel gelijkenissen tonen. Zij beelden het waardige spirituele verzet uit, in plaats van het heroïsme van de gewapende strijd. Het zijn werkelijke nationale monumenten geworden, bijna elke gemeente heeft er één, de grote steden vaak meer dan één, Amsterdam heeft er zelfs 101. Ook gemeenten die pas na de oorlog zijn ontstaan hebben gedenktekens, zoals Almere of Lelystad en in de provincie Zeeland waar weinig monumenten zijn, werd in 1989 vijf kunstenaars gevraagd om een oorlogsmonument te vervaardigen, dat onthuld zou worden in 1990.¹⁹⁰ Dit geeft de drang naar het herdenken in ‘brons en steen’ duidelijk weer.

Hoe past de repatriëring, de herdenkingsdienst en het eregraf van de Stijkelgroep binnen de hierboven geschetste herdenkingscultuur van direct na de oorlog? Een directe vergelijking van de Stijkelgroep herdenking, met een herdenking van andere verzetsgroepen, is niet mogelijk en ook niet relevant omdat de verschillen in omstandigheden, te groot zouden zijn om tot een echte vergelijking te komen. Vandaar dat er gekozen is voor de volgende benadering: een vergelijken van de herdenkingscultuur en -tendensen van direct na de oorlog, met de herdenkingsdienst

¹⁸⁹ Ibidem 44.

¹⁹⁰ L.J.J. Tilanus, ‘Het herdenken in brons en steen van de jaren 1940-45’ in D.H. Schram en C. Geljon red., *Overal Sporen* (Amsterdam 1990) 65-77, aldaar 68.

en het eregraf van de Stijkelgroep, in die zelfde periode. Met direct na de oorlog wordt de eerste tien tot vijftien jaar na de oorlog bedoeld, zoals dr. L. de Jong die beschreven heeft in zijn werk over de tweede wereld oorlog: *Het Koninkrijk der Nederlanden*.¹⁹¹

Het streven van de regering was om het volk een symbolische weergave te presenteren, waarin de hele natie zich zou kunnen herkennen.¹⁹² In een verering van individuen was de regering niet geïnteresseerd. Met de leden van de Stijkelgroep zou iedereen zich kunnen identificeren omdat er mannen en vrouwen van verschillende leeftijden en verschillende beroepen en klassen aan deelnamen. Dit punt werd zeer duidelijk naar voren gebracht tijdens de herdenkingsdienst in de kerk op 1 augustus 1947 door de verschillende sprekers van die dag. Deze grote verscheidenheid in de leden van de Stijkelgroep, maar geen spoor van linkse tendensen of communistische connecties, maakte het dat de Stijkelgroep perfect paste in het beeld dat de overheid wilde uitdragen.

Tijdens de herdenkingsdienst werd de Stijkelgroep gepresenteerd als een hechte, maar ook diverse verzetsgroep van gedreven ‘gewone’ Nederlanders, die zich geroepen voelde iets te doen tegen de Duitse bezettingsmacht. Dit terwijl tot op de dag van vandaag geen duidelijk beeld is van de relatie tussen de verschillende ‘groepen’ die samen de Stijkelgroep worden genoemd. De onderlinge band tussen de leden van de Stijkelgroep waar tijdens de dienst naar werd gerefereerd is, is iets wat is ontstaan tijdens de lange gevangenschap in het ‘Oranje Hotel’ en in de gevangenis in Berlijn. Wat ook werd gesuggereerd tijdens de dienst was, dat allen van een christelijke overtuiging waren. Dit terwijl de naamgever van de Stijkelgroep, Han Stijkel, een overtuigd vrijmetselaar was en twee andere leden van de Stijkelgroep, joods waren. Het begrip christelijk mag dan wel rekbaar zijn maar het beeld dat tijdens de dienst en in de media werd gecreëerd, doet de waarheid geen eer. De gehele waarheid over verzetsgroepen werd na de oorlog wel vaker verzwegen omdat de meerderheid van de Nederlandse bevolking de verzetsmensen al snel na de oorlog waren gaan beschouwen als ‘losgeslagen illegalen’. Iets wat voortkwam uit een mengeling van schaamte over de eigen houding tijdens de oorlog en angst voor een nieuwe politieke sociale situatie, na de oorlog.

¹⁹¹ De Jong, *Het Koninkrijk XII*, 42.

¹⁹² Hinke Piersma (red.), *Mensenheugenis, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, getuigenissen* (Amsterdam 2001) 33.

Het monument voor de Stijkelgroep, dat pas in 1952 klaar was voor onthulling, is nóg een voorbeeld van die dualiteit. Het was de wens van de overheid om de oorlog te herdenken met monumenten die eenheid uitstralen en niet individuen vereren. Het monument voor de Stijkelgroep bestaat uit twee delen: een bakstenen muur met een plakkaat met alle namen van de gefusilleerden en de, onder andere omstandigheden, overleden leden van het proces. Daarvoor staat een standbeeld van een geknielde man met zijn armen langs zijn lichaam gestrekt en zijn hoofd naar beneden in een houding van overgave en wanhoop. De muur en het beeld passen geheel in het beleid van de monumenten commissie die dan ook goedkeuring had gegeven aan het monumentontwerp. Het tweede deel bestaat uit 47 kruisen met de naam, geboorte en sterf informatie van de 42 leden die eronder liggen. Onder de overige kruizen liggen geen resten omdat deze, ondanks de inspanningen van de heer Wagenaar, nooit zijn gevonden. Deze kruizen zijn geplaatst om de nabestaanden van die mensen ook een plek te geven om te rouwen en de verbondenheid van de overledenen met de overige Stijkelgroep leden weer te geven. Ook al waren niet alle families van de gerepatrieerden woonachtig in Den Haag, toch werd ervoor gekozen om de groep in het geheel te begraven in 'Ockenburg' en niet verspreid door het hele land.

Wat de reden van de regering is geweest om de Stijkelgroep te repatriëren uit Duitsland, vóórdat er een besluit genomen was over een algemeen beleid inzake repatriëring van lichamelijke overschoten uit Duitsland, is niet te achterhalen. Wat wel te achterhalen valt, is wat er gebeurt is, nadat de lichamen gerepatriëerd zijn. De publiciteit, de erediens, het eregraf.

Er is een indicatie dat men met de repatriëring en erediens voor de Stijkelgroep, alle verzetsmensen die in het buitenland waren omgekomen, wilde eren en herdenken, zoals op de uitnodiging van de erediens staat te lezen. Uiteindelijk was er een te grote publieke druk om over te gaan tot een algemene repatriëring van in het buitenland omgekomen Nederlanders en werd er een beleid geformuleerd.

Tot zover de landelijke overheid. Wat was de motivatie van de stad Den Haag om de erediens te faciliteren en een stuk grond beschikbaar te stellen voor de herbegravenis en monument?

In de documenten van het gemeentehuis van die tijd komt duidelijk naar voren dat men in Den Haag graag een verzetsmonument zou hebben. Amsterdam kreeg het nationale monument op de Dam en Den Haag wilde ook graag een monument binnen de stadsgrenzen. Deze wens bleef vooral bestaan nadat het plan voor een monument

en eregraven op de Waalsdorpervlakte geen doorgang vond, terwijl plannen en geld beschikbaar waren.

Ook was Den Haag tijdens de oorlog het hoofdkwartier geweest van de Duitse Bezettingmacht, iets wat een hoge concentratie belangrijke Duitse militairen en bestuurders in de stad tot gevolg had. Beelden van marcherende Duitsers over het Binnenhof lagen nog goed in het geheugen van alle Nederlanders. Misschien was het voor de stad wel goede pr om de Stijklgroep als een lokale verzetsgroep terug te halen naar Den Haag en daar te eren.

Een andere factor is de heer Wagenaar geweest. Hij was uiterst gedreven en maakte volledig gebruik van zijn vele connecties. Door zijn inspanning tijdens en na de oorlog is de Stijklgroep onder de aandacht van de regering gekomen en gebleven. Typerend hiervoor is het verhaal dat het Koningin Wilhelmina's uitdrukkelijke wens zou zijn, dat de stoffelijke resten van de leden van de Stijklgroep indien gevonden, naar Nederland zouden worden gebracht.¹⁹³ In meerdere brieven en nota's wordt melding gemaakt van deze wens van de Koningin.

De connecties van de heer Wagenaar en zijn betrokkenheid bij het gemeentebestuur van Den Haag hebben het ook mogelijk gemaakt dat de herdenkingsdienst en het eregraf daar plaatsvonden.

Vanaf de jaren zeventig is de belangstelling voor de herdenking alleen maar toegenomen. Er kon gebouwd worden aan een nieuwe traditie, waarbij men jaarlijks de dag van de vrijheid vierde. Momenteel is vijftientig procent van de Nederlandse bevolking tijdens, of vóór de oorlog geboren. Vijfenzeventig procent is inmiddels van daarna. Toch is de belangstelling voor 4 en 5 mei niet erg afgenomen. De jaarlijkse dodenherdenking, die direct na 1946 overal in het land plaatsvond, stond in de jaren zestig in het licht van de wederopbouw.

Uit een onderzoek van NSS/ Marktonderzoek BV in mei 1994 blijkt dat vijftientig procent van de Nederlandse bevolking, jong en oud, het belangrijk vindt dat jaarlijks de bevrijding gevierd wordt. Ruim negentig procent hecht belang aan de herdenking van de slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog op 4 mei. Uit het onderzoek bleek ook, dat bijna drie kwart van de ondervraagden het goed vindt dat er

¹⁹³ Brief captain J. Zwart, chief search officer Nederlandse Rode Kruis Berlijn, aan kolonel A. Millenaar, chef sectie VI Nederlandse Militaire Missie Berlijn, 2 juni 1947, NA 2.05.55 inv.nr. 843.

op 4 en 5 mei een verband gelegd wordt met de actuele samenleving.¹⁹⁴ Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft er voor gekozen om de grondrechten, de rechten van de mensen in Nederland zoals in de grondwet staan beschreven, te nemen als uitgangspunt voor de herdenking en de viering. De nadruk wordt gelegd op het leven in vrijheid, dat niet alleen een recht is maar ook een verantwoordelijkheid schept om die vrijheid te onderhouden.

De Nationale Herdenking omvat niet alleen het herdenken van diegenen die hun leven verloren, maar houdt ook bezinning in op heden en toekomst.¹⁹⁵ De herdenkingsbijeenkomsten vormen zowel een appèl op de individuele verantwoordelijkheid als op de collectieve verantwoordelijkheid in de maatschappij ten aanzien van onderdrukking, discriminatie en onverdraagzaamheid. Vrijheid vraagt ook onderhoud, Aan de hand van de grondrechtentema- in 1995 staat artikel 1, het gelijkheidsbeginsel en discriminatieverbod centraal- kan de relatie tussen de gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog en de samenleving van nu aangegeven worden. Al op 18 mei 1940 werden de bestaande grondrechten nietig verklaard en werd ongelijkheid de basis van de samenleving. Toen werd pijnlijk duidelijk, dat grondrechten niet alleen de burgers onderling beschermen maar ook de burgers tegenover de overheid.¹⁹⁶

Bij de Nationale Herdenking worden alle burgers en militairen herdacht, die sinds 10 mei 1940, wanneer of waar ook ter wereld, in het belang van het Koninkrijk of tijdens vredesmissies van internationale organisaties zijn gevallen dan wel door oorlogshandelingen en terreur zijn omgekomen. De vormen van de herdenking kan per gemeente wisselen. Sommige gemeente kiezen voor een kranslegging bij een plastiek of gedenkteken anderen organiseren een kerkdienst, stille tocht al dan wel met muziek of toespraken. De enige vaste punten zijn de twee minuten van stilte vanaf 20.00 uur. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei organiseert per provincie en in de hoofdstad een bevrijdingsfestival op de vijfde mei. De festivals combineren veelal geëngageerde pop- en wereldmuziek en hebben als doel jongeren op een eigentijdse manier te betrekken bij de viering van de bevrijding.

¹⁹⁴ Trudy Blokdijk (red.), *Herdenken en vieren in vrijheid: praktische handreiking voor de herdenking en viering van 4 en 5 mei*, (Den Haag 1994) 12.

¹⁹⁵ Trudy Blokdijk, *Herdenken en vieren in vrijheid*, 73.

¹⁹⁶ *Ibidem*.

CONCLUSIE

Herdenken is een natuurlijke menselijke behoefte en de gestalte die dit kreeg na de oorlog is niet veel anders dan daarvoor. Iets dat wel anders was is het belang van de natie staat in post bellum Europa. De invloed die de staat uitoefende op het herdenken en de herinnering aan de oorlog doormiddel van regelgeving en officiële erkenning is groot. De nationale trots en bewustzijn was verzwakt door de bezetting en om de mensen weer trots voor het vaderland te geven werd er een beeld geschetst van de Nederlander als verzetsheld. Vanaf het begin van de oorlog had men zich verzet, zo niet in daad dan wel in woord.

Het is moeilijk om na meer dan 60 jaar nog een gedetailleerd beeld te schetsen van de gebeurtenissen die geleid hebben tot de arrestatie van de Stijkelgroep. Te meer omdat er na de oorlog niets over hen gepubliceerd is, afgezien van geromantiseerde verhalen opgetekend uit de mond van overlevenden en nabestaanden. Zoals te verwachten is na een dergelijk lange tijd, is er weinig nieuws aan het licht gekomen over de activiteiten van de Stijkelgroep, voor hun arrestatie. Het is wel belangrijk te realiseren dat het feit dat er zo weinig bekend is over hun daden samenhangt met het feit dat zij bewust geen sporen of aantekeningen hebben achtergelaten hierover, uit angst voor verraad door implicatie. Daarnaast is hun gebrek aan daden, ook te wijten aan hun vroege arrestatie. In het voorjaar van 1941 was de houding van de Duitse bezettingsmacht nog voorkomend en was er weinig om zich tegen te verzetten. Als men de literatuur leest over de andere verzetsgroepen van het begin van de oorlog, onder andere de Geuzen, valt op dat men toen vooral bezig was met het agiteren van de bezetter doormiddel van pamfletten en geschriften. Vast staat wel dat er geen sprake was van één groep maar van verschillende kleine groepjes die bezig waren met spionage en het verzamelen van informatie voor de geallieerden. Pas in de gevangenis in Scheveningen maakte men kennis met elkaar. Waarschijnlijk is het verzamelde materiaal van verschillende verzetsgroepjes bijeengebracht bij Stijkel omdat deze op het punt stond naar Londen te vertrekken. De Duitsers hebben alle mensen die zij in verband konden brengen met het verzetsactiviteiten opgepakt en onder de naam Stijkelgroep vervolgd.

De verwarring en onduidelijkheid omtrent de repatriëring laat zien dat de regering niet voorbereid was op de grote stroom mensen en de chaos in post bevrijding Nederland. Ook had men de behoefte onderschat van de nabestaanden van

mensen overleden in het buitenland om de stoffelijke overschotten naar Nederland te halen. De officiële transporten van stoffelijke overschotten uit Duitsland begonnen pas in 1948. De reden achter deze drie jaren van inactiviteit zijn voornamelijk te wijten aan de discussie of de regering wel financieel verantwoordelijk moest zijn voor de betreffende repatriëring. De Stijkelgroep is nog vóór deze eerste officiële transporten al naar Nederland vervoerd. De reden hiervoor is gedeeltelijk te vinden in de vasthoudendheid en volharding van de heer Wagenaar, die overal langs ging en iedereen aanschreef betreffende de repatriëring van de Stijkelgroep. Een tweede verklaring kan gevonden worden in de mogelijkheid dat de regering in de repatriëring van de Stijkelgroep de gehele groep van in het buitenland overleden Nederlanders vertegenwoordigd zag.

Zoals al eerder genoemd was een van de belangrijke initiatiefnemers van de repatriëring maar ook van de herbegravenis en het eregraf: de heer Wagenaar. Nadat zijn zoon was opgepakt door de Duitsers in '41 is hij bezig geweest met eerst het vrij krijgen van zijn zoon en later het repatriëren van zijn lichaam en dat van zijn 31 lotgenoten. Mede dankzij zijn inspanningen is het dat de Stichting Eregraf Stijkelgroep nog steeds bestaat en het eregraf beheerd.

Eenzijds voldoet de Stijkelgroep geheel aan het beeld van het verzet, dat de overheid de mensen wilde presenteren direct na de oorlog. De groep was divers, bestaande uit verschillende sociale klassen. Mannen en vrouwen. Christelijke huisvaders en jonge studenten. Geen spoor van communistische sympathieën of zelfs socialistische ideeën. Mannen en vrouwen die 'gewoon' vonden dat ze iets moesten doen.

Maar anderzijds is de aandacht die deze ene groep kreeg weer een uitzondering binnen de herdenkingscultuur. Het moest eigenlijk een abstract iets blijven, niet verwezenlijkt worden door een groep. Net zoals alle monumenten, door de monumenten commissie geacht werd niet te veel de nadruk op één aspect van de oorlog te leggen, of op een groep, zo moest in het collectieve geheugen de oorlog niet te veel verbonden worden met een groep mensen. Er was weinig ruimte voor het individu in het collectieve geheugen. De oorlog mocht niet verpersoonlijkt worden door er menselijke gezichten aan te verbinden.

Toch heeft de Stijkelgroep na haar repatriëring een aparte erediensdienst gekregen, aandacht in de kranten en een film in de bioscopen. Misschien wel omdat de opzet in

eerste instantie was, om alle gevallen die in het buitenland waren omgekomen in de Stijkelgroep te herdenken.

Al met al lijkt het erop dat de twee belangengroepen in deze zaak: de nabestaanden en de overheid/gemeente Den Haag, beiden profijt hebben gehad van de repatriëring, herbegravenis en het eregraf. Voor de nabestaanden is er de erkenning geweest en het blijvende eerbetoon in de vorm van het eregraf. Voor de regering en de stad Den Haag was er het beeld van de Nederlander als verzetsheld, met Den Haag als woonplaats.

Het herdenken van de Tweede Wereldoorlog is nog steeds actueel. Een goed voorbeeld hiervan is de recente uitreiking van de Militaire Willemsorde aan de 1ste Zelfstandige Poolse Parachutistenbrigade door de Koningin¹⁹⁷. Dat deed zij als beloning voor de inzet tijdens de operatie Market Garden in september 1944, de grote geallieerde luchtlandingsoperatie rondom Arnhem. Bij de uitreiking waren 64 Poolse veteranen aanwezig en 22 weduwen. Zo veel jaren na dato was men toch nog bezig met het verkrijgen van officiële erkenning van hun acties en de herdenking daarvan.

Het eregraf van de Stijkelgroep in Ockenburg is voor de nabestaanden een blijvende erkenning van hun leed en een herinnering aan hun verlies.

¹⁹⁷ De uitreiking vond plaats op 31 mei 2006.

Archief lijst

Nationaal Archief Den Haag (NA)

2.03.01 Archieven van de ministeries voor Algemeene Oorlogsvioering van de Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ), kabinet van de Minister-President (KMP) (1924) 1942-1979 (1989).

inv. nr. 1363, Stukken betreffende de door de Duitse bezetters ter dood veroordeelde Nederlanders 1942-1945.

2315, Stukken betreffende de zorg voor oorlogsgraven en de terugvoering van oorlogsslachtoffers naar de landen van herkomst 1944-1969.

2.050.55 Archief van de Ambassade in de Bondsrepubliek Duitsland te Bonn, 1945-1954 en de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad Berlijn, 1945-1955

inv. nr. 843, Stukken betreffende het verlenen van medewerking bij de indentificatie en berging van de stoffelijke overschotten van Nederlandse krijgsgevangenen en de overbrenging van de stoffelijke overschotten van de in Berlijn gefusilleerde leden van de verzetsgroep Stijkel 1946-1952.

2.15.43 Regeringscommissaris voor de Repatriëring, 1943-1945

Inleiding J.Th Janssen 1991.

Inventaris.

2.21.163 Hendrik Willem Tilanus (1884-1966)

inv. nr. 3, Ingekomen brieven en minuten van uitgaande brieven 1942-1944.

100, Correspondentie tussen Tilanus, commissarissen en directie van de 'Nederlander' krant.

Haags Gemeente archief (HGA)

610 Gemeentebestuur 1937-1952

inv. nr. 1473, Stukken betreffende oprichting van en zorg voor gedenktekens en monumenten 1937-1952.

433 Burgelijke begraafplaats, sedert 1870 algemene begraafplaats

inv. nr. 104, Correspondentie over het eregraf van de zgn. Stijkelgroep van verzetslieden, 1947.

Nederlands Instituut voor Oorlogsgeschiedenis Amsterdam (Niod)

190b Stijkelgroep

inv. nr. 1b, Circulaires van W. Wagenaar, gestuurd aan de nabestaanden van de Leden van de Stijkelgroep, over tal van onderwerpen, mei 1944-oktober 1953.

3a, Akte van Oprichting en Statuten van de "Stichting Eregraf Stijkelgroep", alsmede een aantal circulaires van deze stichting, december 1950-mei 1966.

3h, Diverse correspondentie e.d. van Wagenaar met verschillende instellingen en personen betreffende de Stijkelgroep en het Stijkelgraf, E-H, 1944-1954.

4c, Diverse correspondentie e.d. van Wagenaar met verschillende instellingen en personen betreffende de Stijkelgroep en het Stijkelgraf, R-Z, 1945-1965.

Doc I personen
Adrianus Millenaar

Doc II zaken
795 Stijkel-proces

Privé archief van W Wagenaar

Archief van de Stichting Eregraf Stijkelgroep

Literatuurlijst

Blokdijk, Trudy (red.), *Herdenken en vieren in vrijheid: praktische handreiking voor 4 en 5 mei* ('s Gravenhage 1994).

Boer, Albert., *Het kamp Schoorl* (Schoorl 1991).

Bolhuis, J.J. van (o.a. red.), *Onderdrukking en vezet, Nederland in oorlogstijd* (Arnhem en Amsterdam 1947).

Boom, Bart van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).

Bossebroek, M., *De meelstreep, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001).

Brug W.A., *De Stijkelgroep* (in Maandorgaan van de documentatiegroep '40-'45 nr. 125-nr. 129 1975).

Ditzhuyzen, R.E van (red.), *Tweehonderd jaar Ministerie van Buitenlandse Zaken* (Den Haag 1998).

Drees, W., *Een jaar Buchenwald* (Amsterdam, 1961).

Dulst, van A. J. (red.), *Herinneringen aan de unie waarin we ons thuis voelen, Christelijk-Historische karakteristieken* (Barneveld 1980).

Dunk, H.W. von der, *Wanneer wordt het verleden verleden?, toespraak gehouden op 15 augustus 2002 in het voormalig seminarie te Haaren bij de zestigste herdenking van de dood van acht gijzelaars van Beekvliet en Haaren in 1942* (Amsterdam 2003).

Geyl, P. (red.), *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet St Michielgestel* (Schiedam 1947).

Haasse, Norbert, *Das Reichskriegsgericht und der Widerstand gegen die nationalsozialistische Herrschaft* (Berlijn 1993).

Hobsbawm, Eric en Ranger, Terence (red.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983).

Hopman, Bavo, *Zin en moeite van herdenken* (in ICODO jaargang 18, nr.1 mei 2001).

Jong, L de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 1 tot 14* ('s Gravenhage 1969 – 1991).

Keizer, Madelon, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel, een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan de Rijn 1979).

Kristel, Conny (red.), *Binnenkamers, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, besluitvorming* (Amsterdam 2002).

- Kristel, Conny (red.), *Polderschouw, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, regionale verschillen* (Amsterdam 2002).
- Lagrou, P., *The legacy of Nazi occupation, patriotic memory and national recovery in western Europe, 1945-1965* (Cambridge, 2000).
- Lagrou, Pieter, *Herdenken en vergeten, de politieke verwerking van verzet en vervolging in Nederland na 1945* (in Spiegel Historiaeel jaargang 29 nr. 3/4 maart/april 1994).
- Landstra, Menno, *Het nationaal monument op de Dam* (Amsterdam 1997).
- Leeuw, A.J. van der, *4 juni 1943 -4 juni 1993* (ongepubliceerd artikel 1993).
- Wieten, J., *Dagblad en doorbraak, de Nederlander en de nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).
- Pierre Nora (red.), *Les lieux de mémoire I la république* (Parijs 1984)
- Perry, Jos, *Wij herdenken, dus wij bestaan* (Nijmegen 1999).
- Piersma, Hinke (red.), *Mensenheugenis, terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog, getuigenissen* (Amsterdam 2001).
- Poelchau, Harald en Stenbock-Fermor, Alexander, *Die letzten Stunden: Erinnerungen eines Gefängnispfarrers* (Berlijn 1948).
- Poelchau, Harald, *Frienden* (in *Aantreden* juni 1969).
- Ramaker, Wim en Bohemen, Ben van, *Sta een ogenblik stil...* (Kampen 1980).
- Schram, D.H. en Geljon, C. (red.), *Overal sporen, de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990). Daaruit L. Tilanus: Monumenten, het herdenken in brons en steen van de jaren 1940-45.
- Tilanus, J.L.L., *De beelhouder Mari Andriessen* (Weesp 1984).
- Vermolen, Julika, *De vierde en de vijfde mei: herinnering aan herdenken van de Tweede Wereldoorlog* (Oorlogsdocumentatie '40-'45 het zesde jaarboek van het Nederlands instituut voor oorlogsdocumentatie 1995).
- Voetelink, Herry, *Een onzorgvuldige herdenking* (in Hollands maandblad nr. 12 2003).
- Vosse, J van de, *Verslag over zijn werkzaamheden van 1939 tot en met 1947* (Den Haag 1948 het Informatiebureau van het Nederlandsche Roode Kruis).
- Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz* (Groningen 1995).
- Wieten, Jan, *Dagblad en doorbraak, de Nederlander en de nieuwe Nederlander* (Kampen 1986).

Winter, Jay en Sivan, Emmanuel, *War and remembrance in the twentieth century* (Cambridge 1999).

Withuis, J., *De doorbraak en de feestrok*, in *De Gids* 154/4 (1991).

Zwan, Bert van der (o.a. red.), *Het Londens archief* (Amsterdam 2003).